

University of Groningen

Het Liberalisme in Groningen

Voerman, Gerrit

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Early version, also known as pre-print

Publication date:

1995

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (editor) (1995). *Het Liberalisme in Groningen*. Liberaal Archief Groningen, Mr H.S. Siebers en ir A. Voet Sighting.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

HET
LIBERALISME
IN GRONINGEN

G. Voerman, red.

Uitgave 1995

Inhoudsopgave

- WOORD VOORAF 1
H.J.L. Vonhoff
- TEN GELEIDE 3
- DE WORTELS VAN HET LIBERALISME IN DE PROVINCIE GRONINGEN 5
M. Schroor
- DE VRIJZINNIGE PARTIJEN TIJDENS HET INTERBELLUM 27
G. Voerman
- LIBERAAL VRIJ SPEL 51
PvdA en VVD, 1945-1966
L.H.M. Osterholt
- DE TWEEDE JEUGD VAN HET LIBERALISME 73
VVD en D66, 1967-1994
G. Voerman
- SLOT 101
- VERKIEZINGSUITSLAGEN (1918-1994) 103
- VERKLARING VAN GEBRUIKTE PARTIJAFKORTINGEN 105
- VERANTWOORDING VAN DE ILLUSTRATIES 107

WOORD VOORAF

In de afgelopen jaren is er op het gebied van de geschiedenis van het liberalisme en de liberale partijen een reeks belangwekkende publicaties verschenen. Daarbij bleef één aspect in belangrijke mate onderbelicht, dat van de organisatie op plaatselijk en provinciaal niveau. Het is daarom toe te juichen dat met dit boek een tip van die sluier wordt opgelicht.

De periode die hier wordt beschreven is in dit verband uitermate relevant, omdat de landelijke partijorganisatie nog zeer zwak was. Een landelijke ledenadministratie bestond er bij de VVD en zijn voorgangers niet en het lidmaatschap van de partij en het abonnement op Vrijheid en Democratie (in de tijd van de Partij van de Vrijheid heette het blad Vrijheid) waren niet aan elkaar gekoppeld. Men was van centrale bemoeienis volstrekt niet gediend.

In tijden van kandidaatstellingen voor de Tweede-Kamerfractie speelde de provinciale organisatie - de kamercentrale - een doorslaggevende rol. Gezien de samenstelling en de spreiding van het liberale kiezersbestand over het land - in Limburg en Noord-Brabant was de partij nauwelijks of maar zwak vertegenwoordigd - had het Noorden een zeer gewichtige rol in de kandidaatstellingsperiode. Vaak bestonden er innige contacten tussen Friesland, Drenthe en Groningen en de drie grote steden in het Westen. In het Noorden nam de kamercentrale Groningen daarbij veelal het initiatief. Die kamercentrale kwam de onstuimigheid van de drie grootstedelijke kamercentrales nog het meest nabij. Friesland koos meestentijds een tussenpositie en Drenthe oefende bedachtzaam een soms wat remmende invloed uit.

Hoe die beeldvorming met de politieke realiteit in de provinciale organisatie overeenstemt, wordt in dit werk duidelijk. Zoals ik eerder constateerde is het een belangrijke aanvulling op wat er recent is geschreven. Het is goed dat door de zorg van de initiatiefnemers van het Liberaal Archief Groningen zulk belangrijk materiaal behouden blijft en toegankelijk wordt. Zij verdienen derhalve onze grote erkentelijkheid.

H.J.L. Vonhoff

TEN GELEIDE

'De bij uitstek vrijzinnige hoofdplaats eener vrijzinnige provincie'. Zo typeerde de vooruitstrevende liberaal B.H. Pekelharing, hoogleraar in Delft en voorvechter van het algemeen kiesrecht, Groningen aan het einde van de negentiende eeuw.¹ Pekelharing hanteerde het begrip vrijzinnig hier niet in religieuze zin - als antagonisme van orthodoxe opvattingen - maar in politiek opzicht, dat wil zeggen: liberaal.

Inderdaad was Groningen in de tweede helft van de negentiende eeuw één van de liberale bolwerken van Nederland. Decennia lang stuurden de kiesdistricten uit deze provincie uitsluitend liberale volksvertegenwoordigers naar de Tweede Kamer in Den Haag. Gereformeerden en katholieken kwamen er niet aan te pas - wat vanzelfsprekend samenhangt met de (in godsdienstig opzicht) overwegend vrijzinnige signatuur van Groningen - en sociaal-democraten waren er nog amper. Pas in 1899 zou de eerste Groninger vertegenwoordiger van die richting in het parlement zitting nemen.

Zo'n honderd jaar later is er weinig meer over van die *status aparte* die Groningen traditioneel binnen het Nederlandse liberalisme innam. De kwalitatieve en kwantitatieve Groninger inbreng verdween langzaam maar zeker. De provincie werd er een waarvan er dertien in een dozijn gingen. Dit vervlakken van het regionale profiel en het toegroeien naar het landelijk patroon staat centraal in deze geschiedenis van het Groninger liberalisme. In een viertal hoofdstukken wordt een indruk gegeven van de opkomst en ontwikkeling van deze politieke stroming in de provincie Groningen. Na het voorwoord van de Groninger Commissaris der Koningin, de liberaal H.J.L. Vonhoff, worden achtereenvolgens de periodes beschreven van de tweede helft van de negentiende eeuw, het interbellum, de naoorlogse jaren en het tijdvak vanaf het einde van de jaren zestig. In de hoofdstukken die handelen over de periode na de invoering van het algemeen kiesrecht ligt het accent meer op de organisatorische en electorale ontwikkeling van de partijen dan op hun beginselen en hun ideologische schakeringen. In tegenstelling tot de tweede helft van de negentiende eeuw onderscheidden zij zich in de twintigste eeuw wat dat laatste betreft doorgaans in weinig van de rest van het land.

De titel 'liberalisme in Groningen' is enigszins misleidend. Ook de vertakkingen van de liberale stroming en enkele aan haar verwante bewegingen komen in dit boekje aan de orde, zoals het politieke radicalisme en de vrijzinnig-democratie. Ook D66, van oorsprong een 'pragmatische' groepering die zich 'niet-ideologisch' noemde maar zich meer en meer in links-liberale richting ontwikkelde, komt erin aan bod - zij het meer zijdelings.² Dat de titel dan toch alleen van liberalisme

¹. B.H. Pekelharing, 'Herinneringen aan een tweetal comité's', in: *Vragen des Tijds*, 1895, II, 379.

². Dit hangt mede samen met het feit dat er op het moment van schrijven geen Groninger archieven van D66 beschikbaar waren.

rept, hangt enerzijds samen met het feit dat deze stroming als enige van de hier genoemde vanaf het midden van de negentiende eeuw tot op de dag van vandaag continu aanwezig was in de politieke historie van Groningen. In die zin vormt het de historische 'blauwe' draad. Anderzijds wordt in het politieke spraakgebruik het liberalisme vaak als verzamelnaam voor de politiek-vrijzinnige stromingen gebruikt.

Bij de totstandkoming van dit boekje zijn een aantal personen behulpzaam geweest. In de eerste plaats natuurlijk de beide mede-auteurs. Dhr. M. Schroor tekende voor de inleiding. Dhr. L.H.M. Osterholt nam het derde hoofdstuk voor zijn rekening. Bovendien verzorgde hij de illustraties en maakte hij de publikatie van dit boekje organisatorisch mogelijk. Verder heeft mevr. W.J. Westerhuis de *Vrijheid*, het blad van de Vrijheidsbond, doorgenomen op berichten over Groningen. Dhr. P.A.G.M. Pot heeft de jaargangen van het *Nieuwsblad van het Noorden* uit de verkiezingsjaren ten tijde van het interbellum geanalyseerd. Dhr. J. Harmsen gaf uitgebreid commentaar op het tweede hoofdstuk. Dhr. H.Ph. Hondelink leverde een bijdrage door de ordening van het archief van de VVD-kamercentrale Groningen. Dhr. S. van der Kooi heeft achtergrondinformatie verschaft ten behoeve van het slothoofdstuk. Ook ordende hij het archief van de afdeling Groningen van de PvdV en de VVD. Dhr. H. Kloosterman en mevr. M. Nieboer droegen zorg voor de figuren. In de eindfase van het project verleende dhr. B.H. de Boer uitgebreide assistentie. De heren P.M. Blauw, R.J. Clevering, J. Kamminga, L.G. Oldenbanning, W. Plaizier en J.W. Remkes waren bereid delen van de tekst door te nemen. Van hun opmerkingen en suggesties is vaak dankbaar gebruik gemaakt. De eindverantwoordelijkheid voor de tekst berust vanzelfsprekend bij de auteurs.

Een laatste woord van dank rest de subsidiënten, die deze publikatie mede mogelijk maakten: het Fonds Groningen 1848, het H.S. Kammingafonds, het Anjerfonds Groningen en de provincie Groningen. Het bestuur van het Liberaal Archief Groningen 'mr. H.S. Siebers en ir. A. Voets Stichting' gaf de aanzet tot deze geschiedschrijving.

G. Voerman

Groningen, januari 1995

DE WORTELS VAN HET LIBERALISME IN DE PROVINCIE GRONINGEN

M. Schroor

'Waar geestbeschaving verder gevorderd en algemeener is, gelijk in Groningen, bij voorbeeld, behoort de som (der census - M.S.) lager gesteld te worden dan daar waar zij achterlijker is, gelijk bij voorbeeld in Gelderland.' Aldus de voornaamste spreekbuis van de prille liberale oppositie in ons land, de *Arnhemsche Courant* in 1845.⁴⁵¹ De krant suggereerde op deze wijze een rechtstreeks verband tussen intellectuele ontwikkeling en politiek bewustzijn. Liberaal politiek bewustzijn dan wel te verstaan; want het liberalisme heette immers exponent te zijn van een nieuw type mondige - in de praktijk financieel zelfstandige, meestal bemiddelde - burger, of moeten we zelfs zeggen van het begrip burger, zoals dat ontstond als gevolg van de Franse Revolutie. 'Geestbeschaving' had voor hem vooral een emancipatorische betekenis. Namelijk de mate waarin personen of groepen zich hadden ontworsteld aan de politieke en ideologische greep van oude machten als de adel en de kerk.

Groningen: boeren, burgers en dissenters

Groningen, zoals trouwens het gehele Noorden, gold in de negentiende eeuw als haard van liberalisme en radicalisme. Beelden van rijk geworden boeren en burgers als ontwikkelde *self-made men* die streven naar meer zeggenschap in de politiek, treden daarbij op de voorgrond. Doch eveneens met zekere regelmaat optredende radicalere geluiden van onvrede als hongeroproeren, stakingen en prille, fel oppositionele persuitingen. Deels lijkt deze geneigdheid tot oppositie en eigenrichting terug te voeren tot de specifieke historisch-politieke ontwikkeling van deze, oorspronkelijk Friese, kuststreken. Daar ontbrak vanouds een centraal gezag. Toen aansluiting werd gevonden bij de Republiek was de band los genoeg om niet als tē knellend te worden ervaren. Men koos meest eigen stadhouders, die op hun beurt weer nergens minder te vertellen hadden dan in Stad en Lande. Ook de economie van het Noorden stak nogal anders in elkaar dan die van Holland. Uiteraard bestond hier eveneens een maritieme oriëntatie, maar daarnaast bleef het platteland, in Friesland meer, in Groningen wat minder, een factor van groot economisch en vooral politiek gewicht. De overzeese gerichtheid was zwakker; de welvaart werd er minder aan doorvoer en trafiek, des te meer aan ter plaatse aanwezige natuurlijke hulpbronnen en landbouwprodukten ontleend: turf, steen, kalk, wol, granen, fokvee en zuivel om slechts enkele te noemen.⁴⁵² Geen wonder dat de banden met en over land relatief belangrijker waren.

In Groningen voegde zich daarbij het in de jaren 1594-1595 opgelegde duale bestuursstelsel van Stad en Ommelanden. Dit stelsel gaf voortdurend aanleiding tot wederzijdse

oppositie en gekrakeel, maar kon niet verhullen hoezeer beide delen van het gewest - zeker voor buitenstaanders - één belangengemeenschap vormden. Bovendien was de Stad zelf in haar jurisdicties (Gorecht, Sappemeer, Oldambt, generaliteitsland Westerwolde) rechtstreeks hoedster van een omvangrijk deel van het Groninger platteland.

Zoals het ontbreken van een centraal gezag een lange traditie kende, zo was er reeds vroeg sprake van een wijdverbreid streven naar spreiding van de macht. De woelingen van 1748, waarbij boeren en burgers in de meeste Republikeinse gewesten in het geweer kwamen tegen de oligarchie van jonkers en regenten, tegen de belastingpacht en de drukkende indirecte belastingen, begonnen in het gewest Groningen. De ontoereikende hervormingen die vervolgens werden doorgevoerd, gaven de democratische oppositie de wind in de zeilen. Wel nam in Groningen het Reglement Reformatoir (1749) voorshands de ergste misstanden weg. Bovendien brachten stijgende landbouwprijzen er nieuwe welstand aan veel ingezetenen, zodat de oppositie ietwat verstomde. In Groningen deed deze in de Patriottentijd wel 'mee', maar liep niet voorop.⁴⁵³

De Verlichting bood onder andere dank zij haar idee over de volkssoevereiniteit nieuwe dimensies aan het streven naar meer democratie. Voorlopig konden pleitbezorgers van verdraagzaamheid, democratie en 'onvervreembare rechten van de mensen' echter op onbegrip rekenen. Dergelijke ideeën vonden bovenal bij dissenters als doopsgezinden, luthersen en joden weerklank. Die waren verhoudingsgewijs sterk vertegenwoordigd in Groningen, met name in de stad en de Veenkoloniën. Bij de volkstelling van 1809 kon circa 6% van de bevolking tot deze categorieën worden gerekend. Daarnaast werden er bijna 8% rooms-katholieken geteld.⁴⁵⁴ In 1798 waren zij voor de wet gelijkgesteld. Evenals de meeste Groningers waren zij hun eveneens pas verworven stemrecht nog tijdens de Bataafse tijd - in reactie op een eensklaps vermeerderde volksinvloed - weer goeddeels kwijtgeraakt. Met name uit deze kringen zouden de voormannen komen die de idee van democratisering en politieke vernieuwing op een hoger plan brachten.

Holland versus de 'buitengewesten'

Naar de overtuiging van veel burgers en welgestelde boeren betekende het in de jaren 1813-1815 ingestelde autocratisch-koninklijke bewind van Willem I al met al een forse stap terug van de democratisering die de patriotten bij de oprichting van de Bataafse Republiek met veel elan hadden aangevat. Zo kwamen er getrapte verkiezingen voor de Tweede Kamer door de Staten der provincies. Beide gremia zijn als slippendragers van de koning en zijn gewestelijke vertegenwoordigers dikwijls als *ménageries du roi* gekenschetst. Dat de adel weer als aparte stand in de Provinciale Staten was opgenomen, zette eveneens veel kwaad bloed.

Het tijdvak 1813-1913 geldt als de periode waarin de politieke en economische integratie van Nederland hun beslag kregen. Vergeleken met het buitenland ging dat op een tamelijk rustige wijze. Geen revoluties - met uitzondering dan van de Belgische afscheiding - noch staatsgrepen, al evenmin grote

sociale bewegingen die volksmassa's uit tot snelle wasdom gekomen industriële agglomeraties op de been brachten. Veeleer een ogenschijnlijk rimpelloze, zij het moeizame integratie en emancipatie van landsdelen en bevolkingsgroepen binnen het Koninkrijk 'der Nederlanden', dat weliswaar in zijn officiële naam verwees naar een decentraal verleden, maar inmiddels door zijn bewoners als Nederland werd beleefd en aangeduid. Die nationale samenhang bleek aan het begin van het Koninkrijk allerminst onbetwist. Nederland, dat wil zeggen de leidende politieke kringen, kon vooral na de afscheiding van België tegenover de continentaal-nationalistische krachten en tendensen op zijn best slechts een verkrampd vasthouden aan het oude monopolie als stapelmarkt stellen. Zulks terwijl het omringende buitenland zich in snel tempo zowel politiek als economisch ontdoed van oude kleren. Vooral in regentenkringen van de Hollandse zeesteden vielen klein-Nederlandse, Hollandse geluiden te beluisteren. Dat men daarbij meer oog had voor het herstel van het oude handelsmonopolie, dan voor de gerechtvaardigde wensen die er in de buitengewesten (en bovenal in België) leefden met betrekking tot bescherming van de landbouw en nijverheid, spreekt voor zich.

Al met al mag het dan ook geen verbazing wekken dat het ontluikende liberalisme zijn *piéd à terre* vooral in de buitengewesten van Oost- en Noord-Nederland had. Gelet op zijn nationaal-inspirerend karakter en zijn regionale herkomst leek het liberalisme een rechtstreekse afstammeling van het laat achttiende-eeuwse patriottisme. Volgens Boogman bleef na 1815 een kloof bestaan tussen 'de buitengewesten en het nog steeds toonaangevende Holland met zijn machtige commerciële en financiële belangengroeperingen'.⁴⁵⁵

restauratie onder Willem I

Veel gram verwekte het feit dat het gehele representatieve systeem ondergeschikt en dienstbaar was gemaakt aan de behoeften van het koninklijk gezag en zijn staatsorganen.⁴⁵⁶ Het standenstelsel en de trapsgewijze verkiezing lokten daarbij de meeste kritiek uit. Juist in 'buitengewesten' als Overijssel en Groningen had de ridderschap met eenderde van het aantal statenzetels een te dikke vinger in de pap.⁴⁵⁷ Zoals de Republiek in haar geheel, zo was ook het gewest Stad en Lande van Groningen in de Bataafs-Franse tijd naar de inhoud én in naam (van 'Stad en Lande' naar 'Groningen') ontdaan van zijn decentrale, in dit geval duale karakter. De vertegenwoordiging van de verschillende delen van het platteland was voortaan op éénparige voet geregeld. Dit betekende dat er een einde kwam aan het onderscheid tussen de klassieke autonome Ommelanden en de voormalige stadsjurisdicties. In de Provinciale Staten was de macht evenredig verdeeld over de stad Groningen, het platteland (dat wil zeggen Ommelanden, plus de vroegere stadsvrijen heerlijkheden) en de ridderschap. Deze evenredigheid was - zoals boven aangestipt - onevenwichtig. De twaalf edellieden in de Staten vertegenwoordigden in 1814 slechts 24 edelen. Nog nooit eerder had de aristocratie, waaronder een aantal in de adelstand verheven oud-stedelijke regenten, zo'n sterke positie gehad.⁴⁵⁸ De twaalf vertegenwoordigers van stad en

platteland representeerden (via in totaal circa 4.500 stemgerechtigden) respectievelijk 28.000 en 110.000 inwoners! Voor de tijdens de Patriottentijd ook in Groningen fel bestreden republikeinse oligarchie leek per saldo weinig positiefs in de plaats te zijn getreden. Bovendien raakte - en dit was wellicht het meest ingrijpend - het gewest zijn soevereiniteit kwijt. Intussen stak deze (ontoereikende) verandering van het politieke stelsel, die gelet op het standenkarakter welhaast het etiket van een restauratie droeg, schril af bij de maatschappelijke en economische veranderingen gedurende het tijdvak 1770-1815. In de jaren 1795-1815 groeide de bevolking van de provincie Groningen met ruim 18%; een percentage dat slechts door Gelderland werd geëvenaard.⁴⁵⁹

Tegenover negatieve berichten over pauperisme en een substantiële contractie van de bevolking in Holland en Zeeland stak de verhoogde welvaart op het Groninger platteland en de bevolkingsgroei en economische expansie van zowel stad als platteland schril af. Een verdere intensivering van het gemengde bedrijf was mogelijk. De vaste, lage huurlasten op de vele beklemde bedrijven maakten - gesteld tegenover het hoge prijsniveau voor landbouwprodukten - een substantiële stijging van de welvaart ten plattelande en de daarmee zo nauw verbonden stad Groningen mogelijk.⁴⁶⁰ In die stad bleef vooral op de universiteit een liberale geest van Verlichting en patriotisme levend. Deze kreeg geleidelijk aan eveneens greep op de bovenlaag van de boerenstand. Het wegvallen van de belangrijke Belgische markt in 1830 en een serie tegenvallende oogstjaren droegen daar flink aan bij. Petities van èn processen tegen op verandering zinnende plattelandsnotabelen en hun agrarische achterban kwamen na 1830 met zekere regelmaat voor.⁴⁶¹ De eigeners of landelijke stand liet al vanaf 1823 door middel van petities van zijn ongenoegen blijken over de onevenredigheid in de verdeling der statenzetels. In de jaren 1830 vertoonden de petitiebewegingen echter onmiskenbaar separatistische trekken.⁴⁶² Het leek alsof een politiek-maatschappelijk gistingproces Groningen in zijn greep kreeg.

Dit proces strekte zich ook tot de kerk uit. Omstreeks 1830 introduceerden de Groninger hoogleraren P. Hofstede de Groot, J.F. van Oordt en L.G. Pareau een door henzelf evangelisch, doch ons inziens veeleer humanistisch te noemen theologie in de Hervormde (staats-)Kerk. De ingrediënten van deze zogeheten 'Groninger Richting' waren: vooruitgang, harmonie en optimisme. Geen wonder dat zij aansloegen bij het deel van de samenleving dat gedurende de achterliggende decennia economisch zo succesrijk was gebleken: 'dikke' boeren en gezeten middenstanders. Veel eenvoudige landlieden, dagelijks geconfronteerd met het 'zweet des aanschijns', zagen eerder heil in de boete-, belijdenis- en bevrijdingsprediking die zo kenmerkend was voor de oude Dordtse kerkorde. Het herstel - door Willem I - van de collatierechten sterkte de laatsten in hun mening dat in de hervormde staatskerk noch inspraak, noch het begeerde geestelijke voedsel te vinden was.⁴⁶³ De rest is bekend: de in Ulrum begonnen Afscheiding (1834) voerde velen onder hen de kerk uit en plaatste hen buiten de spraakmakende samenleving. In de Groninger politiek zou het piëtistisch-confessionele volksdeel tot aan de invoering van het algemeen

kiesrecht in 1917 goeddeels buiten spel blijven.

groeierende oppositie in Groningen (1830-1850)

De nieuwe economische elite richtte haar pijlen vooral op de oververtegenwoordiging van de adel in het openbaar bestuur en op de nieuwe grondbelasting. De oppositie droeg aanvankelijk een weinig gestructureerd karakter, maar vond weldra een kristallisatiepunt in het autocratische gedrag van de koning. Aanvankelijk kon Willem I met zijn continentale, op expansie gerichte mercantilistische politiek vooral in de buitengewesten en onder liberale geesten nog wel op sympathie rekenen. Zijn halsstarrige voortzetting van het conflict met België en de financieel rampzalige consequenties daarvan zetten de zaak echter op scherp.⁴⁶⁴ Dit beleid gaf aan de bijkans volledige uitsluiting van het politieke bedrijf van gedupeerde boeren en burgers extra gewicht. Het mondige deel van de boerenstand gaf in de jaren 1831-1834 een eerste proeve van wat er in zijn kring leefde in de vorm van het oppositionele tijdschrift *De Ommelander*. Het blad ademde een onversneden rationeel-verlichte sfeer, waarbij de staf werd gebroken over religieuze dweperij en gepleit werd voor vrijheid van meningsuiting.⁴⁶⁵ Aristocratie en orthodoxie konden weinig heil vinden in de ogen van naar gelijke rechten strevende boeren en kleinere burgers. Dat veel boeren bijvoorbeeld werden geconfronteerd met een op nationale leest geschoeid, veel drukkender, (grond-)belastingstelsel was tot daar aan toe. Dat zij daarnaast nauwelijks politieke medezeggenschap hadden deed bij velen de deur dicht. Toen de pleidooien in *De Ommelander* al te radicaal werden, grepen de autoriteiten in. De voedingsbodem voor het onbehagen was daarmee echter allerm minst uit de weg geruimd. Zo gaf de groeiende oppositie wederom een voorproefje van haar desiderata in een adres in de *Groninger Courant* van 18 februari 1840.⁴⁶⁶

Enige weken later kreeg de meer populistische variant van de oppositie haar spreekbuis in de vorm van de door de omstreden journalist-gelukzoeker E. Meeter geredigeerde *Tolk der Vrijheid*, die in de stad Groningen werd gedrukt en uitgegeven. Het blad veroorzaakte met zijn radicaal-democratische toonzetting gedurende de jaren 1840-1842 een kortstondige rimpeling in de Groninger vijver, die overigens mede door een grijkste pleitbezorgers en de Leidse hoogleraar J.R. Thorbecke de voornaamste 'ideoloog'.⁴⁶⁷

Het spreekt voor zich dat de ogenschijnlijk op zich staande uitingen van maatschappelijke onrust tijdens de jaren 1830-1845 de autoriteiten met enige angst vervulden. De rapporten van de gouverneur aan de koning en het voortdurend - zij het na enige aarzeling - breidelen van de gedrukte uitingen van maatschappelijk onbehagen getuigen daarvan.⁴⁶⁸ Gevaarlijker werd het wanneer de massa in beweging kwam, zoals in de zomer van 1847 in de stad Groningen, naar aanleiding van de door de aardappelziekte veroorzaakte voedselschaarste. De revoluties die minder dan een jaar later in Frankrijk en Pruisen uitbraken, leidden tot de fameuze omslag van koning Willem II en de compositie van de grondwet van 1848, waarvan liberalen als Thorbecke en Donker Curtius de voornaamste architecten waren.

Meer dan wie ook zag de Overijsselaar Thorbecke de noodzaak van het integreren in het politieke bedrijf van zowel de 'uithoeken' van het land als de mondige burger, teneinde de sociaal-politieke stagnatie en de groeiende kloof met het omringende buitenland te overbruggen. De gevolgen van de nieuwe

de hoge census voor het zozeer aan het nabije Drenthe en de Friese Wouden verwante zuidelijk Westerkwartier; in de gemeenten Marum en Leek was slechts 0,9% respectievelijk 1,7% van de bevolking stemgerechtigd!⁴⁷¹ Rijke akkerbouwers zocht men er doorgaans tevergeefs.

Totdat het censuskiesrecht in 1887 substantieel werd uitgebreid, mocht Groningen respectievelijk vier (1850-1864), vijf (1864-1877) of zes (1877-1887) vertegenwoordigers naar de Tweede Kamer zenden. De drie (na 1864: vier) Groninger districten Groningen, Appingedam, Zuidhorn en Veendam vaardigden tot 1869 louter Thorbeckeanen af richting Den Haag. Reinders (Zuidhorn, tot 1869), R. Westerhoff (Appingedam, tot 1874) en de al genoemde Zijlker (Veendam, tot 1868) behoorden trouwens tot degenen die vóór 1848 vanuit het Groningerland met Thorbecke het meest voor veranderingen hadden geijverd. Voortdurend verwierven de kandidaten hun zetel met percentages in de orde van grootte van 70 à 90%.⁴⁷² De opkomst bij de verkiezingen in deze districten behoorde bijgevolg tot de laagste van ons land. Overigens is de continuïteit van hun mandaat en in het bijzonder de lengte van de zittingsduur van de Groninger afgevaardigden, wel het meest in het oog springend in de jaren 1850-1888.⁴⁷³ Nergens, ook niet in de door rooms-katholieken gedomineerde districten in het Zuiden, bleef een eenmaal gekozen kamerlid zo lang op zijn plaats. Onder de politieke elite heerste in Groningen tijdens de eerste decennia na 1848 in elk geval een uitzonderlijke consensus. Niet voor niets kon de rondreizende Belg E. de Lavaleye in 1865 dan ook opmerken dat Groningen op 'een kleine republiek (leek), bewoond en geregeerd door een bovenlaag van rijke en verlichtingsgezinde boeren'.⁴⁷⁴

Die verlichtingsgezindheid was gevoed door het economisch liberalisme, dat de boerenstand en de daarmee verbonden stedelijke handel bepaald geen windeieren had gelegd. Hun liberale maatschappijbeeld, dat vooral de nadruk legde op doelmatigheid en verstandelijke ontwikkeling, werd in korte tijd het nieuwe maatschappelijke paradigma. Daarbij kwam een tweetal ontwikkelingen te stade. Om te beginnen was de al onder Willem I en daarvoor gedecimeerde provinciale adel van nauwelijks tot geen betekenis meer. Aan het andere eind van het sociale spectrum viel de oude plattelandssamenleving uiteen. Een deel ervan stond sedert de Afscheiding toch al buitenspel. Boeren en landarbeiders gingen letterlijk gescheiden wegen. Dit laatste verschijnsel werd weliswaar reeds in een vroeg stadium opgemerkt, besproken en betreurd door de Groninger Maatschappij van Landbouw.⁴⁷⁵ Haar liberale wereldbeeld verhinderde echter er op andere wijze over te spreken dan in termen van gebrek aan arbeidslust, spaarzin en burgerdeugden. Toen aan het einde van de periode van het censuskiesrecht (1850-1887) de landbouwcrisis uitbrak, werd de aandacht van veel boeren in beslag genomen door zelfbehoud en was de definitieve scheiding der geesten compleet.⁴⁷⁶

liberalisme als life-style

Het wordt tijd een aantal liberalen de revue te laten passeren, van wie enkelen ook landelijk een rol zouden spelen.

Daarbij moeten we bedenken dat het aanvaarden van de kandidatuur, of beter gezegd van de post van afgevaardigde in een van de vertegenwoordigende organen, met zich bracht dat de betrokkene over tijd, maar vooral over veel geld beschikte. Veelzeggend in dit verband is de figuur van de doopsgezinde predikant van Veendam, de liberaal A. Winkler Prins. Zonder zich kandidaat te hebben gesteld werd hij in juni 1864 door het district Winschoten gekozen.⁴⁷⁷ Hij bedankte echter voor de eer om financiële redenen en weigerde bij een herhaling van een dergelijk voorval in het district Sneek een geldelijke ondersteuning door inwoners van het district, gesteld als hij was op financiële, maar vooral politieke onafhankelijkheid.⁴⁷⁸ Liberalisme als *life-style*.

Omdat de politieke kleur van de provincie Groningen meer dan ooit aansloot bij het politieke krachtenveld in Den Haag, belandden Groninger liberalen ook in de landelijke politiek, zoals E.J.J.B. Cremers en J.H. Geertsema. 'Eppo' Cremers kwam overigens net als zijn neef, geestverwant en vriend B.D.H. Tellegen uit een rooms-katholiek milieu, waarvan beiden zich op jeugdige leeftijd losmaakten. Die achtergrond was overigens wel de reden dat Thorbecke Cremers in 1866 als minister van Buitenlandse Zaken in zijn kabinet opnam. In deze hoedanigheid onderhield hij geregeld contact met Tellegen, die hem regelmatig van advies diende.⁴⁷⁹ Na beëindiging van zijn ministerschap zou Cremers nog van 1869 tot 1891 de afgevaardigde van het district Zuidhorn zijn in de Tweede Kamer. Geertsema was gedurende de jaren 1863-1874 beurtelings kamerlid voor het district Groningen en minister van Binnenlandse Zaken. Later werd hij Commissaris des Konings in Overijssel.

Centrale figuur tijdens de Thorbeckeaanse periode van het liberalisme in Groningen was de reeds genoemde Tellegen. Deze 'liberaal van 1848 in zijn edelste stempeling', die in 1860 te Groningen tot hoogleraar staatsrecht was benoemd, had een grote invloed op zijn liberale tijd- en stadgenoten. Dat was in een tijd dat het liberale bolwerk nog nauwelijks scheuren vertoonde. In de stad Groningen zelf was reeds in 1848 een viertal (naar stand veeleer dan naar politiek gedifferentieerde) kiesverenigingen opgericht, maar die waren alle liberaal en pro-Thorbecke en zij presenteerden bovendien vaak dezelfde kandidaten.⁴⁸⁰

liberalisme in de overgang: S. van Houten

In dit ogenschijnlijk rustige klimaat rijpten inmiddels echter ook radicalere geesten. De periode 1868-1878 mag in dit verband als cruciaal worden aangemerkt. Aan het einde van de jaren 1860 verscheen aarzelend maar onmiskenbaar een aantal nieuwe actoren op het *tableau social et politique*. Radicale stromingen waren, we zagen het aan de gebeurtenissen rond 1840, geenszins vreemd aan de Groninger samenleving. De totstandkoming van de nieuwe grondwet in 1848 luidde de geleidelijke ondergang in van de conservatieven als politieke machtsfactor. Daarmee was ook afscheid genomen van een door hen zonodig niet geschuwd staatsingrijpen. De liberale filosofie stelde zich immers op het principiële standpunt van overheidsonthouding. Op zich was dat geen probleem zolang de belang-

rijkste kwesties op het terrein van de staatshuishouding maar geregeld waren en/of de welvaart redelijk over de verschillende bevolkingscategorieën gespreid was. Dit was echter allerm minst het geval. Op het gebied van belastingen, de aanleg en het onderhoud van spoorwegen en het onderwijs was er vaak weinig of niets geregeld. Bovendien leek een uitbreiding van het kiesrecht voorlopig allerm minst aan de orde. In de samenleving maakte de oude tijd van monopolies en privileges plaats voor een nieuwe tijd vol vrijheid, waarin het recht van de sterkste gold. De opruiming van het oude was niet gevolgd door een sociaal-opbouwend beleid voor de toekomst.⁴⁸¹

Tegen een dergelijk maatschappijbeeld kwamen de eerste kritische geluiden overigens uit liberale kringen zelf. Doopsgezinden - vanouds nogal egalitair ingesteld en op rechtvaardigheid gespitt - als S. van Houten en J.W. Straatman wezen op de sociale wantoestanden en pleitten voor de verbetering van het onderwijs en een rechtvaardiger belastingstelsel. Geporteerd voor het modernisme slaakten beiden al vroeg hun banden met de kerk; Van Houten ontpopte zich bovendien spoedig als neo-Malthusiaan. Straatman kwam tezelfdertijd in contact met Multatuli - als vrijdenker de wegbereider van radicale ideeën in ons land - die in 1868 voor het eerst voordrachten hield in de provincie Groningen.⁴⁸² In het decennium dat volgde zouden Multatuli en zijn groeiend getal geestverwanten in Groningen de weg banen voor de komst van het socialisme.

Zover was het in 1869 nog allerm minst, toen Van Houten zijn wethouderszetel in de stad Groningen inruilde voor een plek in de Tweede Kamer, als opvolger van Geertsema. Hij was weliswaar met een grote meerderheid gekozen, maar ondervond spoedig dat zijn radicaal-liberale ideeën aangaande de sociale kwestie en het kiesrecht allerm minst op brede steun konden rekenen. Een aanvaring met de zieke Thorbecke ('een tevreden liberaal') en zijn begrip voor de Parijse commune ('strijd tegen alle parasitisme in de maatschappij'), beide in 1871, stuitten veel liberalen tegen de borst.⁴⁸³ Plaatselijk werd hij afgestraft met een van bijna 80% (1869) naar ruim 54% (1871) gekelderde stemmenpercentage. Het lag overigens voor de hand dat Thorbecke, die gedurende een zo groot aantal jaren het gezicht van de liberale stroming in Nederland had bepaald, de hoofdmoot van de kritiek op de heersende richting binnen die stroming over zich heen kreeg. Naast Van Houten lieten ook Thorbeckes drie Groninger vrienden Cremers, Geertsema en Tellegen kritische geluiden jegens 'den Thor' horen. Zo stonden de brieven van Geertsema vol hatelijkheden en insinuaties over de *éminence grise* onder de liberalen. In oktober 1870 schreef Geertsema dat 'de liberale partij gevoelt, dat ze met Thorbecke niet meer voort kan, doch er is niemand in de Kamer aan wien ze zich kan of wil aansluiten'.⁴⁸⁴

Zeer beslist niet bij de jonge Van Houten, zoals hiervoor is gebleken. Zijn duidelijk sociale inslag en voor die tijd verstrekkende opvatting over de taken van de staat waren toentertijd allesbehalve gemeengoed.⁴⁸⁵ Voor de ondernemer Van Houten was het liberalisme net als voor Winkler Prins een levenswijze. Deze wortelde in zowel de traditie van het zelfstandig ondernemerschap, die zijn voorouders als dissenters

tijdens de Republiek opbouwden, als in de late gelijkstelling die hun tijdens de Bataafse Republiek ten deel was gevallen. Daarenboven was hij als intellectueel tijdens zijn studie aan de universiteit van Groningen *nourri dans le sérail libéral*. Wat immers kon een grotere rechtvaardiging voor een dergelijke levenshouding en politieke filosofie zijn dan de vooruitgang d^X

451. Geciteerd in G.A.M. Beekelaar e.a., 'Maar wat is het toch voor eene Courant? De Arnhemsche?' Opstellen over de Arnhemsche Courant 1830-1850, Arnhem, 1981, 213.

452. P. Kooij, *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum*, Assen/Maastricht, 1987, 4.

453. E.H. Waterbolk, 'Staatkundige geschiedenis', in: J. Formsma e.a., red., *Historie van Groningen*, Groningen, 1981, 273.

454. H.J. Keuning, *De regio Groningen*, Groningen, 1974, 102.

455. J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858*, Bussum, 1978, 30.

456. C.B. Wels, 'Stemmen en kiezen', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 92 (1979), 323.

457. Zie voor de samenstelling van de Staten in de verschillende provincies: L. Blok, 'Van eene wettelijke fictie tot eene waarheid. Beschouwingen over kiesstelsel en kiesrecht in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 92 (1979), 393.

458. M. Duijvendak en P. Kooij, 'Tussen modernisering en behoud. Het provinciaal bestuur in de negentiende eeuw', in: P.Th.F.M. Boekholt, *Rondom de reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen 1594-1994*, Assen, 1994, 120.

459. E.J. Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden*, Haarlem/Bussum, 1981, 124. Tussen 1795 en 1815 groeide de bevolking van Groningen met 18,3%, Gelderland met 18,4% (vergelijk Nederland met 6%).

460. P. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910*, Wageningen, 1991, 473-489.

461. J. Houkes, P.J. Hoekman en W.R. Foorthuis, *Multatuli en Groningen. Zijn lezingen in Stad en Lande en zijn invloed op maatschappij-hervormers*, Groningen/Veendam, 1987, 12-16.

462. Duijvendak en Kooij, *op.cit.*, 122-123.

463. O.J. de Jong, 'Kerkgeschiedenis', in: Formsma, *op.cit.*, 539.

464. E.H. Kossmann, *The Low Countries 1780-1940*, Oxford, 1978, 161-163.
465. Houkes, Hoekman en Foorthuis, *op.cit.*, 13.
466. Formsma, *op.cit.*, 449.
467. Beekelaar, *op.cit.*, 284.
468. In: A.J.C. Rüter, *Rapporten van de gouverneurs in de provinciën 1840-1849*. Drie dln., Utrecht, 1941-1950. Onder andere op 13 november 1840 stuurde de gouverneur van Groningen als bewijsmateriaal een exemplaar van *De Tolk der Vrijheid* mee.
469. Zie zijn beknopte biografie in: Samson 'Gemeente Administratie', juli 1950, 69-70.
470. M. Schroor, 'Van "couleur régionale" naar "couleur politique". De parlementaire kaart van Noord-Nederland 1850-1917', in: J.N.H. Elerie, M.A.W. Gerding en A.C. van Oorschot, red., *Noorderlicht. Berichten uit het verleden van Noord-Nederland*, Groningen, 1988, 191.
471. *Ibidem*, 192.
472. *Ibidem*, 214-215, bijlage 3.
473. *Ibidem*, 198. In Groningen en Drenthe behield een gekozene gemiddeld ruim tien jaar zijn zetel; in Holland, Gelderland en Overijssel bijvoorbeeld 'slechts' vijf à zes jaar.
474. E. de Laveleye, *Etudes d'économie rurale (La Néerlande)*, Paris, 1856, 131-134.
475. P.J. Bouman, *Bedreigd bestaan. De sociale, economische en culturele situatie in Noord-Groningen*, Groningen, 1959, 211.
476. *Ibidem*, 212.
477. G.J. van der Mark, *Een bekende onbekende. Leven en werken van Anthony Winkler Prins*, Veendam, 1988, 61.
478. *Ibidem*, 62.
479. De typering is van de befaamde historicus Johan Huizinga.
480. M.G. Buist, 'Van kiesvereniging naar gemeenteprogram. Ontwikkelingen in de Groninger gemeenteraad gedurende de tweede helft van de 19de eeuw', in: *De historie herzien*, Hilversum, 1987, 20.
481. Y.N. Ypma, 'De weg naar democratie', in: J.J. Kalma, J.J. Spahr van de Hoek en K. de Vries, red., *Geschiedenis van Friesland*, Leeuwarden, 1973, 455.
482. Houkes, Hoekman en Foorthuis, *op.cit.*, 27.

483. S. Stuurman, '"De Javanen en de jeneververbruikers hebben tot dusverre alles betaald". Het wetenschappelijk liberalisme van Samuel van Houten' in: idem, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*, Amsterdam, 1992, 186.

484. G. Taal, *Liberalen en Radicalen in Nederland 1872-1901*, Den Haag, 1980, 18.

485. *Ibidem*, 20.

DE VRIJZINNIGE PARTIJEN TIJDENS HET INTERBELLUM

G. Voerman

'Groningen is nog steeds het bolwerk der vrijzinnige gedachte', zo stelde de Groninger vrijzinnig-democraat R. de Waard in de zomer van 1913 vast.¹ Lang zou dit niet meer duren. De invoering in 1917 van het algemeen mannenkiesrecht en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging door het laatste vrijzinnige kabinet-Cort van der Linden veroorzaakte een ware aardverschuiving in het politieke landschap van Groningen. Decennia lang hadden de liberalen in deze provincie de lakens uitgedeeld. De geschiedenis van het Groninger bestuur viel sinds het midden van de negentiende eeuw *grosso modo* samen met hun historie. Na 1917 echter moesten de liberalen en de inmiddels ook op het toneel verschenen vrijzinnig-democraten de macht in Provinciale Staten en gemeenteraden delen met de aanstormende confessionelen en sociaal-democraten. Ook in de Tweede Kamer was het definitief gedaan met de - reeds getaande - liberale hegemonie. De Groninger vertegenwoordiging in Den Haag had langer dan het land als geheel haar liberale karakter behouden. De afschaffing van het districtenstelsel en daarmee van het beginsel van directe territoriale vertegenwoordiging, maakte hieraan ook een eind.

Na 1917 waren de vrijzinnige partijen, zoals in het onderstaande liberalen en vrijzinnig-democraten zullen worden aangeduid wanneer zij gezamenlijk bedoeld zijn,² op zichzelf aangewezen. Hun bevoorrechte, aan het beperkte kiesrecht ontleende positie was verloren gegaan. Voortaan moesten zij geheel op eigen kracht naar de gunsten van de kiezer dingen. In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe dit de liberalen en vrijzinnig-democraten in de provincie Groningen afging. In het eerste deel worden de gevolgen weergegeven van de hervorming van het kiesstelsel voor de vrijzinnige partijorganisaties. Daarna volgen de eerste verkiezingen op basis van het algemeen kiesrecht en de oprichting van de Vrijheidsbond. In het tweede deel staat de electorale ontwikkeling van de Vrijheidsbond en Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) in het interbellum bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer en de Provinciale Staten centraal.³ Dit deel valt in twee tijdvakken uiteen: de rustige jaren twintig en de woelige crisisjaren dertig. Ten slotte wordt aandacht geschonken aan de regionale herkomst van het vrijzinnige electoraat in Groningen.

naweeën van het districtenstelsel

Het districtenstelsel had een zekere convergerende uitwerking op de vrijzinnige partijen.⁴ Samenwerking met geestverwanten in districten was vaak geboden om een bepaalde kandidaat van een meerderheid te verzekeren tegen de opdringende confessionelen en sociaal-democraten. Vooral wanneer de kamerverkiezingen volgden op confessionele kabinetten, kwamen de vrijzinni-

gen tot één of andere vorm van coöperatie. In 1905 hadden de Liberale Unie en de VDB door hun gezamenlijk beleden afkeer van het kabinet van de antirevolutionair A. Kuyper een stembusakkoord gesloten. In 1913 gelukte dit opnieuw, samen met de in 1906 gevormde Bond van Vrije Liberalen (BVL). Voor de VDB was de inzet van deze 'Vrijzinnige Concentratie' vooral de invoering van het algemeen kiesrecht.

Ook in Groningen hadden de vrijzinnige partijen ingestemd met de Vrijzinnige Concentratie. Al voor het formele aflopen van de samenwerking kwamen hierin echter de eerste scheuren. Nadat de Staten-Generaal de grondwetswijzigingen had aangenomen die onder andere moesten leiden tot de invoering van het algemeen kiesrecht, werden in juni 1917 kamerverkiezingen gehouden. Om de behandeling van de voorstellen in tweede termijn niet te bemoeilijken, waren de landelijke partijen overeengekomen tegenover de zittende kamerleden geen tegenkandidaten te stellen. In de meeste Groninger kiesdistricten geschiedde aldus. De vrijzinnigen in het district Winschoten en Zuidhorn kandideerden resp. de VDB-ers jhr. E.A. van Beresteyn en E.M. Teenstra, en Hoogezand kwam weer met de unieliberaal P. Rink.

In het district Groningen echter besloot de Liberale Kiesvereniging - samengesteld uit unieliberalen en vrijliberalen - anders. Het bestuur stelde weliswaar overeenkomstig de landelijke afspraken de vrijzinnig-democraat J. Limburg kandidaat, maar de achterban voelde meer voor de liberale nestor S. van Houten. Deze had het district Groningen van 1869 tot 1894 in de Tweede Kamer vertegenwoordigd. Hij was begonnen als vooruitstrevend liberaal. Met het klimmen der jaren was hij allengs behoudender geworden en nu stond hij bekend als een verklaard tegenstander van de aanhangige grondwetswijzigingen. Vooral de naar zijn zeggen toegenomen macht der partijbesturen in het nieuwe kiesstelsel bekritiseerde hij. De vrijzinnig-democratische kiesvereniging Burgerplicht in de stad was in haar wiek geschoten door de kandidatuur van Van Houten. Zij vond dat de Liberale Kiesvereniging verraad pleegde aan de Concentratie en hield op haar beurt vast aan Limburg. Ook de landelijke besturen van Unie en BVL lieten in advertenties merken weinig ingenomen te zijn met de solo-actie van hun Groninger aanhangers.⁵

Uiteindelijk beslechtte Limburg de strijd tegen Van Houten met 3.070 tegen 1.660 stemmen duidelijk in zijn voordeel. De verhoudingen tussen de Liberale Kiesvereniging en Burgerplicht waren echter grondig verpest. Bij de verkiezingen voor een deel van de gemeenteraad (nog op basis van beperkt kiesrecht) vlak daarna wezen de vrijzinnig-democraten een liberale uitnodiging tot samenwerking resoluut van de hand. Bij de herstemmingen die als gevolg van het nog vigerende districtenstelsel nodig waren, zegden Burgerplicht en de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) elkaars kandidaten steun toe. De liberalen gingen in zee met de confessionelen. Beide combinaties riepen in advertenties hun achterban op om deze aanbevelingen op te volgen. De combine VDB-SDAP kwam als overwinnaar uit de bus rollen. 'De liberale partij heeft het loodje gelegd', zo stelde het *Nieuwsblad van het Noorden* vast.⁶

van district naar kieskring

Bij de kamerverkiezingen van 1918 waren de vrijzinnige partij-

en enerzijds sterker, anderzijds zwakker dan ooit. In ledental hadden zij een ongekeerde groei doorgemaakt. De vele kiesverenigingen die onder het districtenstelsel zelfstandig waren gebleven, verloren met de invoering van de evenredige vertegenwoordiging hun afzonderlijk bestaansrecht. Het land mocht dan wel verdeeld zijn in achttien kieskringen - die merendeels samenvielen met de provincies -, maar dit was meer een administratieve aangelegenheid. Door de mogelijkheid van het verbinden van de verschillende lijsten door één partij was Nederland in feite één groot kiesdistrict geworden. De lokale kiesverenigingen waren hierdoor gedwongen kleur te bekennen. Massaal sloten zij zich aan bij de bestaande nationale partijen. De ledenaanhang van de Liberale Unie verdubbelde tussen 1915 en 1918 en kwam uit op 28.500. De VDB groeide in deze periode relatief nog sterker: van ruim 6.000 tot meer dan 17.000. Het ledental van de BVL steeg eveneens en bedroeg in 1918 bijna 6.000.⁷

Ook in Groningen sloten vele kiesverenigingen zich bij de landelijke partijorganisaties aan. Alleen van de VDB zijn hierover gegevens bekend. De Bond kende na zijn oprichting in 1901 in deze provincie een trage start. Aanvankelijk was er slechts één Groninger kiesvereniging lid. In 1915 waren dit er acht (Appingedam, Baflo, Groningen, Nieuw Beerta, Oude en Nieuwe Pekela, Siddeburen en Winschoten). Het Groninger Burgerplicht werd in 1908 door zijn voorzitter, de graanhandelaar U.G. Schilthuis, de VDB ingeloodst. Decennia zou hij het gezicht van de VDB vormen. In 1903 was Schilthuis gekozen als lid van de Provinciale Staten; van 1909 tot zijn dood in 1935 was hij gedeputeerde. 'De Vrijzinnig-Democratie in de provincie heeft zich om hem gegroepeerd', zo werd ooit van hem gezegd.⁸

In 1917-1918 traden maar liefst 58 kiesverenigingen toe tot de VDB, waaronder vele uit plattelandsdorpen. Deze dorpskiesverenigingen droegen zo bij aan de transformatie van de VDB van een stedelijk georiënteerde groepering naar een partij met een meer rurale inslag.⁹ Met in totaal 66 kiesverenigingen op een landelijk totaal van 343 nam Groningen nu een prominente plaats in binnen de VDB.¹⁰ De Liberale Unie maakte kwantitatief dezelfde ontwikkeling door, gezien de explosieve (landelijke) toename van het aantal kiesverenigingen van 163 in 1917 tot 339 een jaar later. De Unie leek echter meer haar stedelijke inslag te hebben behouden.

De invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging ging gepaard met een zekere centralisering van de van oudsher los gestructureerde vrijzinnige partijorganisaties. De van oorsprong autonome kiesverenigingen veranderden in afdelingen van de partij en gaven deels hun zelfstandigheid op. Daarnaast werd tussen het landelijke bestuur en de basis een nieuw gremium gecreëerd. Dit bestuursorgaan omvatte de kieskring en speelde een belangrijke rol bij de kandidaatstelling voor de Tweede-Kamerverkiezingen. In Groningen viel de grens van de kieskring samen met die van de provincie. De VDB stelde de Federatie Groningen in, de Liberale Unie de Centrale Kiesvereniging Groningen.

algemeen mannenkiesrecht als electorale guillotine

De uitbundige ledengroei van de vrijzinnige partijen ging niet

gepaard met stemmenwinst, zo bleek op 3 juli 1918. Terwijl elders in Europa de Eerste Wereldoorlog nog woedde en de revolutie rondwaarde, maakte Nederland zich op om ter stembus te gaan. Voor het eerst konden alle mannen van 25 jaar en ouder hun stem uitbrengen.

Als gevolg van deze sterke uitbreiding van het kiezerscorps slonk het electorale aandeel van de vrijzinnige partijen verhoudingsgewijs aanzienlijk. In het geweld van de sociaaldemocraten en de confessionelen konden zij zich met moeite staande houden. De Unie kelderde van 22 zetels naar zes. De BVL liep terug van tien naar vier. Alleen de VDB wist zich nog redelijk te handhaven: van zijn zeven zetels gingen er twee verloren. Van vrijzinnige samenwerking was het dit keer niet gekomen: de VDB was spelbreker. De ex-partners wreven de Bond dit in de verkiezingscampagne als 'desertie' aan. Alhoewel het districtenstelsel verleden tijd was, hadden de partijen nog wel gepoogd gebruik te maken van de bekendheid van de kamerleden in de vroegere districten. Zo hield Rink enkele spreekbeurten in plaatsen die in zijn voormalige district Hoogezand lagen.

De lage kiesdrempel die het nieuwe kiesstelsel met zich meebracht (aanvankelijk was slechts de helft van de kiesdeler voldoende voor een kamerzetel), leidde ertoe dat zich voor het relatief geslonken vrijzinnige electoraat ook nog eens vele gegadigden aandienden. VDB en Unie waren meer dan de andere grote politieke partijen hiervan het slachtoffer. Per slot van rekening misten zij de integrerende werking van de zuilen. Hun voornaamste electorale concurrent was de in december 1917 opgerichte Economische Bond onder leiding van de oud-VDB-er M.W.F. Treub, door de VDB een 'groot-kapitalisten-belangen-groep' genoemd. De verkiezingstournee die Treub door Nederland maakte, sloeg zeer aan. In Groningen was de Harmoniezaal waar hij sprak, tot de nok toe gevuld: zo'n 1.500 toehoorders waren bereid de toegangsprijs van 10 cent te betalen, 400 andere 'hoorgragen' werden door de politie buiten de deur gehouden. Treubs 'tweeëntwintig stedentocht' leverde de Economische Bond drie zetels op.

Daarnaast schoten een aantal belangengroepen met succes onder de duiven der vrijzinnigen. De Neutrale Partij - ook wel 'amusementspartij' genoemd - kwam op voor de belangen van kunst en amusement. Een aantal beroepsonderofficieren richtte het Verbond tot Democratisering van de Weermacht op. Zij vroegen aandacht voor de militairen en hun familie. Beide partijtjes behaalden een zetel, evenals de Middenstandspartij en de Plattelandersbond. Na de verkiezingen vormden zij samen met de Economische Bond de 'Kamerclub van Neutralen'. De Plattelandersbond trad na enige tijd weer uit dit verband. De Bond wierp zich op als de verdediger bij uitstek van de agrarische belangen en was als zodanig een luis in de pels van de vrijzinnige partijen. Tot 1937 was de Plattelandersbond in de Tweede Kamer vertegenwoordigd.

Vergeleken bij het landelijke vrijzinnige echec viel de schade in Groningen nog mee, hoewel sociaaldemocraten en antirevolutionairen hier nog sterker naar voren traden dan elders. De SDAP sleepte ruim eenderde van de stemmen in de wacht (en kwam daarmee vergeleken met de andere provincies in Groningen met het hoogste percentage uit de bus), de Anti-Revolutionaire

Partij (ARP) volgde met ruim eenvijfde. De vrijzinnig-democraten werden met ruim 15% de derde partij in Groningen (zie tabel 1). Maar liefst één op de zeven op de VDB uitgebrachte stemmen in het land was van Groninger herkomst, waarmee deze provincie haar radicaal-vrijzinnige reputatie hoog hield. Op de lijst van de VDB prijken in het tweede gelid regionale grootheden als de al genoemde Schilthuis en de landbouwer F.E.H. Ebels, die vele voorkeurstemmen trokken.

De unie- en vrijliberalen liepen echter in Groningen zware averij op. Met 7,5% behaalden zij samen de helft van het percentage van de VDB. De Economische Bond was een geduchte concurrent geweest, zo bleek althans later bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1919. Toen Treubs Bond en andere vrijzinnige splintergroepen het lieten afweten, verdubbelde ineens de aanhang van de Liberale Unie. Samen met de BVL bezetten de unieliberalen zes van de in totaal 45 statenzetels.

De VDB stond bij deze statenverkiezingen met bijna 20% in Groningen op de toppen van zijn electorale kunnen. Deze goede uitslag had tot gevolg dat van de twintig vrijzinnig-democratische statenleden er weer negen konden terugkeren. Desondanks was het met de vrijzinnige dominantie in de Groninger Staten gebeurd. Nadrukkelijk traden de confessionele partijen naar voren. In plaats van de vier statenzetels van weleer eisten zij er nu vijftien op. Zij zouden tot de Tweede Wereldoorlog goed blijven voor ruim eenderde van de stemmen, iets meer dan de sociaal-democraten en communisten gezamenlijk zouden behalen. De SDAP was echter wel vanaf 1919 de grootste fractie in de Groninger Staten.

oprichting van de Vrijheidsbond

De teloorgang van de liberale machtsposities zette de Liberale Unie ertoe aan, contact te zoeken met de BVL en vooral de VDB om tot nauwere samenwerking te komen. De Unie had in 1918 graag de Vrijzinnige Concentratie voortgezet, maar de VDB wilde daar zoals gezegd niet aan. De BVL op zijn beurt was wel geporteerd voor samengaan met de Unie. Dit streven vond in Groningen weerklank. Een vrij-liberale motie waarin om smelting werd gevraagd, werd met algemene stemmen gesteund door de Liberale Kiesvereniging. Ook de BVL-afdeling te Middelstum bijvoorbeeld betuigde haar adhesie. Van het plan kwam echter niets, omdat de Unie zich niet uitsluitend aan de behoudende liberalen wilde binden.

Toen latere pogingen van de Unie om de VDB tot samenwerking te bewegen ook mislukten, kwam er uiteindelijk toch een behoudend-liberale fusie van de grond. Het voortouw werd genomen door Treub. In het najaar van 1920 kwamen er gesprekken op gang tussen de Economische Bond, de Liberale Unie en de BVL. De Neutrale Partij en de Middenstandspartij werden ook bij het overleg betrokken. Binnen enkele maanden was alles in kannen en kruiken. De plannen werden in Groningen van harte verwelkomd. In januari 1921 hechtte de Centrale Kiesvereniging van de Liberale Unie in Groningen haar goedkeuring aan het concept-program. De afdeling Groningen van de Economische Bond volgde snel.

Op 16 april 1921 werd de Vrijheidsbond opgericht. De nieuwe partij meed de term 'liberaal' in haar naam. De totstandkoming van de fusie was niet zonder kleerscheuren verlo-

pen. Aan de rechtervleugel haakte een behoudende groep af, die de Liberale Partij vormde met als boegbeeld de oude Van Houten. Voornaamste programmapunt was de herinvoering van het districtenstelsel. Aan de andere zijde verliet ex-partijvoorzitter J.E. Heeres - een verklaard voorstander van samenwerking met de VDB - de Unie en richtte de Democratische Partij op. Doel was de 'bevordering van het democratische beginsel in staat en samenleving'. Tevergeefs poogde de Democratische Partij de vrijzinnig-democraten te bewegen om samen te gaan. Zij zou in Groningen redelijke aanhang krijgen, mede door toedoen van R. de Waard, gezien huisarts en gewezen VDB-raadslid in Groningen.

De Vrijheidsbond ging het aanvankelijk voor de wind. Het ledental groeide sterk: in juni 1922 telde de Bond 50.000 leden, een aantal dat de som van de gefuseerde partijen ver te boven ging. In Groningen was de positie van de Vrijheidsbond 'uiterst krachtig', aldus partijsecretaris G.A. Boon. Volgens hem was de nieuwe partij met name in deze provincie attractief voor vrijzinnig-democraten. Terugblikkend in zijn jaarverslag signaleerde hij dat hier 'niet alleen vele individuele leden, maar zelfs verschillende afdelingen van den Vrijzinnig-Democratischen Bond en bloc overgingen'.¹¹ Van de leden van de Vrijheidsbond woonden er ruim 6.300 in de provincie Groningen (circa 12,5% van het landelijk totaal), georganiseerd in 50 afdelingen. De liberale afdeling in de stad Groningen telde 1.000 leden.¹² Daarmee was de Vrijheidsbond inderdaad bijna twee keer zo sterk als de vrijzinnig-democraten, waarvan vergelijkbare gegevens uit 1918 bekend zijn. Toen organiseerde de VDB in de provincie Groningen 3.600 leden (ruim 21% van de gehele aanhang) in 66 afdelingen en bedroeg het aantal leden in de stad Groningen 550.¹³ De groei van het electoraat van de Vrijheidsbond zou echter sterk achterblijven bij zijn ledenaanwas, zo zou spoedig blijken.

vrijzinnige electorale ontwikkeling in het interbellum

Tegen de eeuwwisseling was er in de Groninger districten een verschuiving binnen het vrijzinnige kamp op gang gekomen van liberalisme naar radicalisme. Zoals de uitslagen van de eerste verkiezingen in 1918-1919 laten zien, bestendigde deze transformatie zich onder de nieuwe verhoudingen van algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging. In de kieskring Groningen was de VDB aanzienlijk sterker dan de liberale concurrentie. Door de bank genomen zou dit gedurende het interbellum bij de kamerverkiezingen zo blijven (zie figuur 1).

Als gevolg van de neergang van de Vrijheidsbond werd het vrijzinnig-democratische overwicht er in Groningen in de loop der jaren zelfs alleen maar groter op. Landelijk werd de Vrijheidsbond bij de kamerverkiezingen meer dan gehalveerd: de liberalen zakten van 9,3% in 1922 naar 4,0% in 1937. De provincie Groningen vertoonde een identiek beeld, zowel wat betreft de electorale sterkte als de mate van het verval. In 1922 stond de Vrijheidsbond in het Groningerland op 9,0%, in 1937 op 3,9%.¹⁴

De VDB wist zich electoraal veel beter te handhaven. Het landelijke percentage van de vrijzinnig-democraten bij de kamerverkiezingen lag zo tussen de 5 à 6%. Na een wat grillige beginfase geraakte de VDB in Groningen in rustiger vaarwater.

Vanaf 1925 behaalde de Bond hier bij de kamerverkiezingen steeds ruim 11% van de stemmen. De Groninger aanhang was daarmee relatief gezien twee keer zo groot als landelijk.

hier ergens figuur 1

In het algemeen scoorden VDB en Vrijheidsbond in Groningen bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten hoger dan bij die voor de Tweede Kamer. Bij deze laatste verkiezingen werden zij als niet-verzuilde partijen voortdurend belaagd door splinterpartijtjes, zoals in 1918 overduidelijk bleek. De electorale spoeling werd hierdoor vanzelfsprekend dunner. De politieke fragmentatie leidde er overigens wel toe dat de kieswet werd aangepast. De kiesdrempel werd verhoogd tot 0,75% in 1922 en 1,0% in 1937.¹⁵

Bij de statenverkiezingen was het aantal politieke gelukszoekers een stuk kleiner. Omdat er veel minder zetels te verdelen waren (in Groningen 45 zetels), was de kiesdrempel aanmerkelijk hoger. Alleen wanneer een nieuwkomer over voldoende regionale bekendheid beschikte, kon hij in staat worden geacht deze barrière te nemen. De geringere concurrentie voor liberalen en vrijzinnig-democraten op provinciaal niveau vertaalde zich zo in hogere percentages (zie tabel 1). Dit beeld veranderde echter met de komst van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) in 1935.

de rustige jaren twintig

Nadat aan de vrouwen in 1917 het passief kiesrecht was verleend, verkregen zij in 1919 op initiatief van de VDB-er H.P. Marchant het actief stemrecht. De VDB en ook de SDAP hadden hiervoor van meet af aan gepleit. Het waren echter de vroegere tegenstanders van het vrouwenkiesrecht die de vruchten ervan plukten. ARP, Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) en Christelijk-Historische Unie (CHU) gingen vooruit, de SDAP verloor. De schade bleef voor de VDB beperkt. Dit was des te opmerkelijker gezien de openlijke ruzie tussen enkele kopstukken (waaronder Van Beresteyn en Teenstra) over hun plaats op de kandidatenlijst. Het conflict liep zo hoog op, dat de *Telegraaf* schreef dat het erop leek alsof de Bond harakiri aan het plegen was. Toch behaalden de vrijzinnig-democraten opnieuw vijf zetels. Twee daarvan werden door Groninger nieuwkomers ingenomen. De hierboven al genoemde F.E.H. Ebels werd de nieuwe landbouwspecialist van de VDB-fractie. Hij was landbouwer te Nieuw-Beerta en vanaf 1916 (tot 1935) lid van de Provinciale Staten van Groningen. Hij zou tot 1946 zitting hebben in de Tweede Kamer. De feministe B. Bakker-Nort nam de vrouwenaangelegenheden voor haar rekening. Zij had rechten gestudeerd in Groningen en was daar enige tijd als advocate gevestigd. Zij verhuisde spoedig naar Den Haag en bleef tot aan de Tweede Wereldoorlog deel uitmaken van de Kamer.

De VDB mocht landelijk dan stabiel zijn gebleven, in Groningen schudde de partij op zijn electorale grondvesten. Uitgerekend in dit bolwerk verloor de Bond meer dan eenderde van zijn kiezers. De hooggeplaatste Groninger kandidaten konden het tij niet keren. Aan deze dramatische terugval droeg enigermate het optreden van de Democratische Partij bij. Hoog op haar lijst prijkte het gewezen VDB-lid De Waard, een in Gro-

ningen gezien persoon. Een kamerzetel zat er voor de Democratische Partij niet in.

Belangrijker was echter ongetwijfeld het optreden van Van Beresteyn en Teenstra. Na een ruzie over hun plaats op de kandidatenlijst waren deze twee kamerleden uit de VDB gestapt. Nu bestreden zij de Bond met een eigen groepering. Hun optreden kwam in Groningen hard aan, omdat beiden eerder Groninger districten (Zuidhorn respectievelijk Winschoten) hadden vertegenwoordigd. Teenstra was werkzaam geweest als landbouwer in Oldehove en Van Beresteyn had jarenlang het ambt van burgemeester in Veendam bekleed.¹⁶ Landelijk kwamen zij er niet aan te pas, maar in hun voormalige districten wist vooral Teenstra zijn bekendheid in klinkende munt om te zetten. Zijn Platte-landspartij, die zich sterk maakte tegen de overheersing van de stedelijke over de agrarische belangen, haalde eenderde van haar totale aantal stemmen uit de provincie Groningen. Ondanks deze steun slaagden de twee er trouwens niet in om hun kamerlidmaatschap te prolongeren. Beiden zouden later toetreden tot de Vrijheidsbond. Teenstra kreeg zelfs bij de kamerverkiezingen van 1925 een plaats op de liberale kandidatenlijst.¹⁷

Ook bij de statenverkiezingen die een jaar later - in 1923 - werden gehouden, bleek dat de VDB bij de eerste verkiezingen onder het nieuwe kiesstelsel boven zijn stand had geleefd. Vergeleken met 1919 ging eenderde van de stemmen verloren; de vrijzinnig-democraten moesten met nog geen 12% genoegen nemen. De afgelopen jaren had de VDB met de SDAP het college van Gedeputeerde Staten gevormd. In de verkiezingscampagne werd de Bond hiervoor hard aangepakt door de liberalen en de Plattelandersbond, die hem verweten met geld te hebben gesmeten. Hoewel de afvallige Teenstra en Van Beresteyn het lieten afweten, had de VDB dit keer opnieuw geen vrij spel. De Bond werd dit keer door een provinciale dissident voor de voeten gelopen. Het ex-lid Westerhof sleepte een zetel in de wacht.

Gesterkt door de spectaculaire ledengroei na de fusie in 1921 ging de Vrijheidsbond optimistisch de verkiezingen in. De uitslag kwam echter als een donderslag bij heldere hemel. In plaats van de verwachte winst, verloor de debutant eenderde van het stemmenpercentage dat zijn samenstellende delen in 1918 gezamenlijk - op eigen kracht - hadden behaald. De Vrijheidsbond kwam daarmee uit op 9,3%. Van dit verlies pikte onder andere de Plattelandersbond en de Liberale Partij een graantje mee. Deze laatste partij behaalde één zetel. Lijsttrekker Van Houten had tevoren al laten weten deze niet te zullen aanvaarden. Hierdoor maakte de econome E.C. ('Lizzy') van Dorp haar entree.

Gezien het landelijke verval viel het verlies in Groningen nog mee. De teruggang bleef hier tot een kwart beperkt. Het partijorgaan van de Vrijheidsbond schreef de achteruitgang hier vooral op het conto van de Plattelandersbond. Deze breidde op het Groningerland zijn invloed aanmerkelijk uit. Daarnaast werd de Vrijheidsbond in Groningen fel bestreden door de Liberale Partij. Per slot van rekening was nog in 1917 gebleken dat de oude Van Houten op behoorlijke steun kon rekenen, zeker in de stad Groningen. Dat de schade toch nog enigszins binnen de perken bleef, kan samenhangen met het lijstaanvoerschap van de Groninger landbouwer S.E.B. Bierema in deze

kieskring. Bierema was geboren en getogen in Usquert en had daar lange tijd als landbouwer gewerkt. In de liberale kamerfractie behartigde hij de agrarische zaken. In 1933 werd hij voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de Vrijheidsbond. Na de Tweede Wereldoorlog had hij nog zitting voor de Partij van de Vrijheid (PvdV) en de VVD in de Tweede en Eerste Kamer.

Bij de statenverkiezingen van 1923 bracht liberaal Groningen het er beter af. Landelijk liep de Vrijheidsbond weer forse deuken op. In Groningen daarentegen overtrof men het totaal van de unie- en vrijliberalen van 1919, hetgeen een zetelwinst opleverde - de enige in heel Nederland. Vooral de burgemeester van Groningen, E. van Ketwich Verschuur, bleek een belangrijke stemmentrekker. Hij haalde in zijn eentje bijna een kwart van het provinciale liberale stemmentotaal binnen.

Deelden vrijzinnig-democraten en liberalen in 1922 gezamenlijk in de electorale malaise, vanaf de kamerverkiezingen van 1925 liepen hun wegen uiteen. De VDB zat zowel landelijk als in Groningen in de lift; de Vrijheidsbond liet op beide niveaus steken vallen. Dit was teleurstellend, aangezien de concurrentie nu voor het eerst wat leek af te nemen. Door persoonlijke tegenstellingen verscheurd, verscheen de Plattelandersbond verzwakt in de arena. Bovendien keerde de Liberale Partij niet meer terug. Van Dorp trad zelfs toe tot de Vrijheidsbond. De vreugde hierover werd getemperd door de deelname van het aartsconservatieve Vaderlandsch Verbond, waarin de resten van de Liberale Partij waren opgegaan. Deze behoudende groepering bleek - evenals andere splinterpartijtjes - in staat de Vrijheidsbond stemmen af te troggelen, zo werd het althans in liberale kring gezien.

In de verkiezingscampagne in de zomer van 1925 zaten VDB en Vrijheidsbond elkaar flink in de haren. De Vrijheidsbond had zich inmiddels getooid met de toevoeging 'Liberale Staatspartij'. Onder het vaandel van 'nationale politiek' zocht de Vrijheidsbond toenadering tot de confessionele partijen. Dit kwam de liberalen op de nodige sneren te staan van de VDB. In zijn verkiezingsspeeches noemde het vrijzinnig-democratische kamerlid P.J. Oud de Vrijheidsbond 'de salonwagen van de Rechtsche Boemeltrein'. De Vrijheidsbond daarentegen beschuldigde de VDB van een 'flirtation' met de SDAP. Inderdaad zette deze zijn kaarten op een 'democratische' coalitie, bestaande uit VDB, SDAP en de vooruitstrevende vleugel van de RKSP.¹⁸

Naast de toekomstige regeringssamenstelling vormde de nationale ontwapening eveneens een splijtzwam in de vrijzinnige gelederen. De confessionelen en de Vrijheidsbond bepleitten vermindering van de internationale ontwapening. Van eenzijdige ontwapening waren zij niet gediend - in tegenstelling tot SDAP en VDB. De laatste voerde onder de leus 'geen geweld, doch recht' een aansprekende campagne.

In tegenstelling tot de VDB werkte de Vrijheidsbond bij de verkiezingen met verschillende districtslijsten. De vrijzinnig-democraten hadden in de jaren twintig en dertig overal een identieke landelijke koplijst, aangevuld met een regionale 'staart'. Het verschafte de VDB een herkenbaar gezicht. De Vrijheidsbond daarentegen bood zijn kieskringen de gelegenheid regionale bekendheden tot lijstaanvoerder aan te wijzen. Dit sloot aan bij de in liberale kring levende hang naar het be-

ginsel van territoriale representatie, zoals dat ten tijde van het districtenstelsel bestond.

De kieskringen Amsterdam, Rotterdam en Den Haag opteerden in 1925 voor een eigen gewestelijke lijst. Groningen, Drenthe, Friesland en Den Helder kwamen met één lijst uit. Op deze noordelijke lijst belandde Bierema achter partijsecretaris Boon op de tweede plaats. Hij werd door de afdeling Groningen aanbevolen als de kandidaat die 'gedurende een zittingsperiode den kieskring Groningen met eere in de Staten-Generaal (had) vertegenwoordigd'.¹⁹ Zijn verkiezing leek verzekerd, maar Bierema werd het slachtoffer van de gedecentraliseerde kandidaatsstelling. De drie grote steden in het Westen zagen hun kandidaat verkozen, terwijl liberaal Groningen voor het eerst sinds mensenheugenis zonder een eigen representant in de Tweede Kamer zat.²⁰ Lang duurde dit overigens niet. Na het overlijden van de liberale fractievoorzitter H.C. Dresselhuys keerde Bierema in februari 1927 weer terug in de Tweede Kamer.

De VDB herstelde zich in Groningen van de klap die hij in 1922 had opgelopen. De vrijzinnig-democraten zouden zich hier tot aan de Tweede Wereldoorlog op het niveau van ruim 11% weten te handhaven. Het resultaat van de VDB was des te opmerkelijker gezien de stemmenaanwas van de Democratische Partij in Groningen. De Vrijheidsbond weet het succes van de VDB aan zijn ontwapeningsactie. In het bijzonder in het Noorden hadden 'de Vrijzinnig-Democraten met hun politieke gifgascampagne... tal van lichtgeloovige kiezers van ons weten te vervreemden', zo luidde het zure liberale commentaar.²¹

Bij de statenverkiezingen van 1927 trokken de vrijzinnige partijen in Groningen de electorale trend van 1925 door. De Vrijheidsbond ging percentueel iets achteruit, terwijl de VDB zijn opgaande lijn vasthield. Deze prestatie was niet gering. Voor het eerst deed namelijk de Democratische Partij mee aan de statenverkiezingen. Dank zij haar lijstverbinding met een vrijzinnig-democratische dissident had zij meteen succes.

De campagne voor de kamerverkiezingen van 1929 verliep zeer rustig. 'Er zijn geen grote dingen, die ons volk beroeren', zo meende Oud, die deze kalmte toeschreef aan de opwaartse economische conjunctuur.²² Niettemin vertoonde de stembusstrijd tussen Vrijheidsbond en VDB een vertrouwd beeld. Het onderlinge gekrakeel was niet van de lucht. Ook werden de liberalen weer belaagd door splintergroeperingen. Het electorale offensief dat de Vrijheidsbond wilde inzetten liep uit op een fiasco, ondanks de oproep van de bejaarde Van Houten om op de liberale partij te stemmen. In plaats van winst werd een zetel verloren. Gewezen Vrijheidsbonders als H.J. ter Hall en 'tollenbestormer' Floris Vos kwamen met eigen lijsten uit. De laatste behaalde als lijsttrekker van de Middenpartij voor Stad en Land een zetel.

De VDB bracht het er beter af. Zijn campagne stond opnieuw in het teken van de nationale ontwapening, maar was nu vooral gericht op vrouwelijke kiezers. 'Vrouwen..., Gij behoort bij ons, ontwapenaars: beschermt Uw gezin, dwingt af met Uw stem het neerleggen der wapens...' In zijn wiek geschoten, wendde de Vrijheidsbond zich eveneens tot de vrouwen. In advertenties liet men prominente VDB-ers aan het woord die de verkiezingsactie van hun eigen partij misleidend vonden, 'opgezet om argelooze kiezers en kiezeressen te vangen'. In de

annonce werden onder anderen de Groninger hoogleraren Simon van der Aa en C.W. van der Pot in stelling gebracht. Volgens de liberalen hadden deze personen de VDB verlaten vanwege deze campagne. Landelijk ging de VDB licht vooruit. In de provincie Groningen moesten de vrijzinnig-democraten evenwel iets inleveren, wellicht als gevolg van het afhaken van enkele regionale grootheden.

de roerige jaren dertig

In de jaren dertig werden Vrijheidsbond en VDB zowel programatisch als electoraal zwaar op de proef gesteld. De economische en politieke crisis vroegen om nieuwe antwoorden die alle in de richting gingen van meer overheidsingrijpen. De Vrijheidsbond had vooral moeite met de staatsinmenging op sociaal-economisch terrein, de VDB met de roep om krachtige gezagshandhaving. Naast de ideologische aanpassingen die van hen gevergd werden, moesten de vrijzinnige partijen zich ook de extreem-rechtse partijen van het lijf houden. Zonder het pantser van de zuilen slaagden vrijzinnig-democraten en vooral liberalen hierin veel minder dan sociaal-democraten en confesionelen.

De VDB wist zich in deze crisisperiode electoraal beter te handhaven dan de Vrijheidsbond (zie tabel 1). Bij de kamerverkiezingen gingen de vrijzinnig-democraten landelijk licht achteruit. In Groningen hielden zij zich echter goed staande. Bij de statenverkiezingen kon de VDB zijn posities hier niet vasthouden. De geringe maar gestage teruggang die de jaren twintig kenmerkte, raakte bij de verkiezingen van 1935 mede door toedoen van de NSB in een stroomversnelling. Vier jaar later, aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog, klonnen de vrijzinnig-democraten echter duidelijk uit het electorale dal.

De liberalen moesten op alle fronten terrein prijsgeven. De voortdurende achteruitgang die de Vrijheidsbond sinds zijn oprichting bij de kamerverkiezingen noteerde, zette in de jaren dertig in verhevigde mate door. De omvang van het liberale kiezerscorps in Groningen slonk naar verhouding in dezelfde mate. Ook bij de statenverkiezingen geraakte de Vrijheidsbond in een vrije val. Ook hier lijkt de NSB de hoofdschuldige. Evenals de vrijzinnig-democraten herstelden de liberalen zich in 1939 enigszins.

Aanvankelijk bleek van dit liberale electorale noodlot nog weinig. De statenverkiezingen die in 1931 werden gehouden, verliepen voor de Vrijheidsbond in Groningen betrekkelijk succesvol. De VDB bracht het er met één zetel verlies slechter af. De Bond wist niet te profiteren van de teruggang van de Democratische Partij, die haar ene zetel verloor.

De verkiezingscampagne werd gehouden onder het gesternte van de economische crisis. De gevolgen daarvan werden sterk gevoeld in de Groninger landbouw - en dus in de traditionele liberale achterban van de hereboeren. Binnen de Vrijheidsbond heerste verdeeldheid over steunverlening aan de boeren. Tegenover de protectionisten die bescherming van de landbouw bepleitten, stonden de vrijhandelaars. Zij wezen invoerrechten, quoteringsregelingen of produktiepremies af. De liberale gedeputeerde E.H. Ebels - de jongere broer van de vrijzinnig-democraat F.E.H. Ebels - deed zijn best de Groninger boeren

voor de Vrijheidsbond te behouden. Met succes voerde hij een felle campagne tegen de Plattelandersbond. E.H. Ebels keerde zich tegen individuele steun aan noodlijdende boeren. De boerenstand als geheel moest van de ondergang worden gered.

Stond de landelijke verkiezingscampagne voor de kamerverkiezingen van 1933 vooral in het teken van de gezagshandhaving (mede door de muiterij op het pantserschip 'de Zeven Provinciën' in de Indische wateren), in het Noorden bleef de landbouwcrisis de toon aangeven. De VDB kreeg hier te maken met geduchte tegenstand van de Boerenbonden. Deze bonden organiseerden vooral kleine boeren, die het slachtoffer waren geworden van de crisis. Vaak hadden zij het gevoel achtergesteld te worden bij de stedelijke arbeiders en ambtenaren. De Groninger Boerenbond was in 1932 opgericht. Na een jaar telde hij al 2.500 leden. Samen met onder andere de Drentse en Friese zusterorganisaties werd de Nationale Bond 'Landbouw en Maatschappij' gevormd.²³ De ideoloog was J. Smid - lid van de Vrijheidsbond en geboortig uit Nieuw Beerta. Hij meende dat het platteland door de stad werd uitgebuit. De boeren ontvingen van de stedelijke consumenten te weinig voor hun producten, terwijl de kosten van de sociale wetgeving vooral op de boerenstand drukten. Smid wilde deze parasitaire verhouding stoppen en eiste hogere prijzen voor de landbouwprodukten door protectie. In de verkiezingscampagne trok hij volle zalen: op bijeenkomsten in Groningen en Winschoten kwamen 800 à 1.000 boeren opdagen.

Landbouw en Maatschappij mengde zich nadrukkelijk in de verkiezingscampagne met een stemadvies. Stemmen op de VDB raadde Smid onomwonden af. De vrijzinnig-democraten werden zelfs over één kam geschoren met de SDAP en de communisten. Positief liet hij zich uit over de Plattelandersbond, de ARP, de CHU en de Vrijheidsbond. De liberalen waren weliswaar niet allen voor protectie, zo erkende Smid, maar het feit dat onder meer landbouwkandidaat Bierema met het program van de Boerenbonden had ingestemd, gaf de doorslag.

De VDB sloeg nu angst om het hart. De Federatie Groningen belegde snel een bijeenkomst in café De Unie in Groningen, 'speciaal voor landbouwers'. Het kamerlid F.E.H. Ebels verweet de liberalen dubbel spel: de Vrijheidsbond wenste vrijhandel, maar zijn landbouwkandidaten onderschreven de eis van protectie van de Boerenbonden. Volgens F.E.H. Ebels was zijn partij wel voor de landbouw in de bres gesprongen en was de VDB ten onrechte in de ban gedaan. Hij had enig recht van spreken, want aan hem was (samen met Oud) de 'crisispachtwet' te danken, die aan pachters de mogelijkheid van pachtvermindering opende. De Vrijheidsbond reageerde prompt. Volgens Bierema had de VDB het negatieve advies aan zichzelf te danken. De VDB zou de lonen in de overheids- en 'beschutte' bedrijven hebben opgeschroefd, waarna het platteland vervolgens de rekening gepresenteerd kreeg.

Toch zou de averij voor de VDB in Groningen nog meevalen. Het negatieve stemadvies van Smid leek zijn uitwerking te hebben gemist; het vrijzinnig-democratisch verlies bleef binnen de perken. De liberalen kwamen met de steun van de Boerenbonden bedrogen uit. In plaats van winst verloor de Vrijheidsbond in Groningen. Extreem-rechtse splinterpartijen maakten de liberalen wederom het leven zuur. Met name het

rechts-autoritaire Verbond voor Nationaal Herstel troggelde de Vrijheidsbond stemmen af, alhoewel de laatste ook had geroepen tot 'krachtige gezagshandhaving'. Op de nieuw aangetreden liberale kamerfractie drukte Groningen zijn stempel. Zo werd Bierema fractievoorzitter en maakte H.D. Louwes als landbouwspecialist zijn opwachting. Louwes was landbouwer in de Westpolder (Ulrum) en voorzitter van de Groninger Maatschappij van Landbouw.²⁴ In 1927 werd hij gekozen in de gemeenteraad van Ulrum. Later trad hij toe tot Landbouw en Maatschappij, waar hij zich verzette tegen de oprukkende nationaal-socialistische gezindheid.

Dat Landbouw en Maatschappij meer in het kielzog van de NSB geraakte, bleek in 1935. Bij de toen gehouden statenverkiezingen deden de nationaal-socialisten voor het eerst mee. Zij werden welwillend bejegend door de organisatie van Smid.²⁵ In de verkiezingscampagne trok de NSB van leer tegen de dreiging van communisme en 'demo-liberalisme'. De vrijzinnige groeperingen moesten het mede ontgelden. In de NSB-gelederen dook het voormalige vrijzinnig-democratische kamerlid W.O.A. Koster op. Op een 'zeer druk bezochte' verkiezingsbijeenkomst in de grote benedenzaal van de Harmonie in Groningen riep hij het Nederlandse volk op om 'het egoïsme van het liberalisme' van zich af te werpen.²⁶

Op hun beurt bestreden VDB en Vrijheidsbond de NSB in felle bewoordingen. Zij deden weinig voor elkaar onder in hun veroordeling van de nationaal-socialistische 'demagogie' en 'terreurmethoden'. Met name de Vrijheidsbond leek zich bewust van het gevaar dat noodlijdende boeren de extreem-rechtse verleiding niet zouden kunnen weerstaan. Tevergeefs lonkten de Groninger liberalen naar de steun van Landbouw en Maatschappij. Gedeputeerde E.H. Ebels gooide het over een andere boeg. In zijn verkiezingsspeeches vestigde hij telkens de aandacht op de kamerleden - en voormalige agrariërs - Bierema en Louwes, die veel voor de gelijkberechtigdheid van het platteland met de stad zouden hebben gedaan. 'Deze twee zonen van het Groningsche platteland (is het) gelukt den Vrijheidsbond voor een te eenzijdige oriëntering te behoeden.'²⁷

De statenverkiezingen eindigden in een triomf voor de debuterende NSB van Anton Mussert. Landelijk behaalde zij bijna 8% van de stemmen. In Groningen werd iets meer vergaard. Afgezien van de uitschieter in Noorddijk (18,6%) won de NSB in de provincie vooral in Westerwolde. Meer dan de VDB kreeg de Vrijheidsbond de rekening gepresenteerd. Nationaal gezien verspeelden de liberalen ruim eenderde van hun aanhang; in Groningen zelfs meer dan de helft. Partijvoorzitter W.C. Wendelaar erkende dat een aantal liberale kiezers een heenkomen had gezocht naar de NSB. Diep teleurgesteld was het partijorgaan *de Vrijheid* over het Groninger resultaat. 'Zóó weinig aanhanke-lijkheid hadden wij van de Groningers, die nog wel voor trouw en standvastig doorgaan, niet verwacht.' Tegenover 11.000 liberale kiezers in Groningen stonden nu bijna 16.000 nationaal-socialistische - 'het schreit ten hemel'.²⁸

Maar ook de VDB - medeverantwoordelijk voor het bezuinigingsbeleid van het kabinet-Colijn - moest bloeden. Ongehinderd door de inmiddels uitgerangeerde Democratische Partij verloor de Bond in Groningen toch bijna een kwart van zijn aanhang. Het optreden van de Christelijk-Democratische Unie (CDU) was hierbij van invloed.²⁹ Deze progressief-christelijke

partij was in 1933 onder leiding van de Groninger H. van Houten in de Tweede Kamer doorgedrongen. Nu behaalde de CDU in de provincie Groningen in één klap 6,8% van de stemmen. De Unie werd gesteund door de Bond van Landpachters. Tot de aanhang van de CDU behoorden veel kleine pachters, waarvan een deel waarschijnlijk vroeger op de VDB stemde. Daarnaast was er met het socialistische 'Recht en Vrijheid' een rivaal bijgekomen. Deze groepering behaalde één zetel. Zij baseerde zich op de ideeën van de Amerikaanse econoom Henry George, die de maatschappelijke onrechtvaardigheid terugvoerde op het particulier grondbezit. De partij werd aangevoerd door de welbespraakte H. Kolthek. Vooral in de stad Groningen vond hij weerklank.

Het grote electorale succes van de NSB in 1935 had de partijen wakker geschud. De beweging 'Eenheid Door Democratie' (EDD) werd opgericht, die een dam wilde opwerpen tegen zowel nationaal-socialisme als communisme. De organisatie werd vooral gedragen door sociaal- en vrijzinnig-democraten, maar ook leden van de Vrijheidsbond waren erin actief. EDD mengde zich in de campagne voor de kamerverkiezingen van 1937. De strijd tegen de NSB was het allesoverheersende thema. Het traditionele gekrakeel tussen de Vrijheidsbond en de VDB verstomde erdoor. Daarbij kwam ook dat hun onderlinge politieke verschillen geringer waren geworden. Beide partijen maakten immers sinds 1933 samen met de confessionele partijen deel uit van het kabinet-Colijn. Bovendien had de VDB zijn eis van eenzijdige ontwapening laten vallen.

Het gemeenschappelijk front dat de partijen van Vrijheidsbond tot en met SDAP tegen de NSB hadden gemaakt, was effectief. De nationaal-socialisten behaalden slechts 4,2% van de stemmen. De terugval was in Groningen (en in Drenthe) wat minder groot dan elders in het land. Vooral de zuidelijke Veenkoloniën en Westerwolde waren hieraan debet. Ondanks deze neergang van de NSB bleef de Vrijheidsbond met lege handen staan: de liberale neergang zette zich zelfs versneld voort. Ditmaal was de antirevolutionaire leider H. Colijn de boosdoener. Het imago van de premier als een vastberaden, boven de partijen staande staatsman sprak vele liberale kiezers aan. Als uitvloeisel van de verkiezingsnederlaag noemde de Vrijheidsbond zich nu voortaan uitsluitend Liberale Staatspartij (LSP). De VDB bleef onder aanvoering van minister van Financiën Oud - die Marchant als lijsttrekker was opgevolgd - in zeteltal gelijk, maar steeg percentueel behoorlijk.

In afwijking van het landelijke beeld kon in Groningen de teruggang van de Vrijheidsbond niet op conto van Colijn worden geschreven, aangezien de ARP hier licht achteruit ging. Naar alle waarschijnlijkheid kwam het liberale verlies hier ten goede aan de licht winnende VDB, die op zijn beurt weer kiezers zal hebben moeten afstaan aan de CDU. De VDB herinnerde in zijn campagne in Groningen aan de door F.E.H. Ebels voorgestelde Crisispachtwet om zo de CDU de wind uit de zeilen te nemen. Deze tactiek mislukte. De christen-democraten van Van Houten, die bovendien in tegenstelling tot de VDB nog pal stonden voor eenzijdige ontwapening, behaalden een tweede kamerzetel. Groningen leverde hieraan een aanzienlijke bijdrage.

In 1937 stond de Vrijheidsbond in Groningen met nog geen 4% van de stemmen op een electoraal dieptepunt. De liberalen waren hier nu voorbijgestreefd door katholieken, christendemocraten en communisten. Van de in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen was de Vrijheidsbond in deze provincie de één-na-kleinste geworden. Ten opzichte van 1917 was de liberale positie een slap aftreksel; vergeleken bij de negentiende-eeuwse liberale dominantie niet meer dan een schim. De verplaatsing van het zwaartepunt in het vrijzinnige kamp in meer radicale richting die rond 1900 begon, zette zich in het interbellum voort. Aan het einde van de jaren dertig leek het erop dat voor het behoudende liberalisme à la de Vrijheidsbond in Groningen geen plaats meer was. De statenverkiezingen van 1939 brachten echter voor het eerst in het bestaan van de Vrijheidsbond (1931 uitgezonderd) enige winst - ongetwijfeld als gevolg van de teruggang van de NSB. Of hier werkelijk sprake was van een kentering, valt moeilijk te zeggen door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Feit is wel dat na de oorlog de PvdV als wettige erfgenaam van de Vrijheidsbond de opgaande lijn voortzette. Het beeld wordt hier echter vertroebeld door het verdwijnen van de VDB in 1946.

Waar confessionelen en sociaal-democraten hun achterban betrekkelijk eenvoudig in zuilen bijeen hielden, konden de vrijzinnige partijen hun kiezers veel moeilijker vasthouden. De Vrijheidsbond bracht hiervan weinig terecht; de VDB ging dit beter af. Landelijk wisten de vrijzinnig-democraten zich goed te handhaven. Na een overgangsperiode slaagden zij hier ook in Groningen in, zij het bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer beter dan voor de Provinciale Staten. Bij deze laatste categorie verkiezingen ging het met de VDB ook bergafwaarts, met als dieptepunt 1935. Evenals de liberalen, maar wel overtuigender, werd het interbellum in 1939 electoraal met winst afgesloten.

vrijzinnige lokale organisatie en verzuiling

Veel minder dan hun verzuilde concurrenten als ARP, RKSP en SDAP hadden de vrijzinnige partijen grip op hun lokale achterban. Aan de hand van gegevens betreffende de gemeenteraadsverkiezingen van 1931 en 1935 kan een indruk worden gekregen van de efficiëntie van de lokale organisatie van Vrijheidsbond en VDB. Door het CBS zijn de raadsleden onderverdeeld in een tweetal categorieën van 'partijleden' en 'geestverwanten'. De eerste bestond uit twee groepen: raadsleden die direct door een partij kandidaat zijn gesteld, en zij die gekandideerd werden door groeperingen als Gemeentebelangen of 'vrijzinnige' kiesverenigingen, terwijl hun partijpolitieke achtergrond alom bekend was. Wanneer bij deze laatsten hun eigen partij ook met een lijst uitkwam en het partijlid derhalve in een concurrentiepositie verkeerde, werd hij in de categorie der geestverwanten ingedeeld. Hierin zaten verder raadsleden die verklaard hadden de beginselen van een bepaalde partij te onderschrijven, maar daarvan geen lid waren.

Afgaande op deze indeling slaagden ARP, RKSP en SDAP er goed in om bij de kandidaatstelling voor de raadsverkiezingen een organisatorische vinger aan de pols te houden. Landelijk gezien was in 1931 en 1935 doorgaans meer dan 95% van de gemeenteraadsleden die zei de beginselen van één van deze par-

tijen aan te hangen, daadwerkelijk 'van de partij' of concurreerde althans daar niet mee. Bij de twee vrijzinnige partijen lag deze 'organisatiegraad van raadsleden' lager: in 1931 bedroeg deze voor beide circa 90%. In 1935, toen zij een geduchte nederlaag leden, kelderde de organisatiegraad drastisch. In het geval van de Vrijheidsbond was ongeveer 83% van alle raadsleden die de liberale principes onderschreven, loyaal partijlid. Voor de VDB zag het er nog bedroevender uit; hier was de organisatiegraad gezakt tot 69%.

Daarbij moet worden bedacht dat deze percentages de organisatorische penetratie van de vrijzinnige partijen op gemeentelijk niveau nog florissant weergeven. Vrijheidsbond en VDB lieten de lokale politieke representatie veel vaker dan verzuilde partijen over aan plaatselijk kiesverenigingen met vrijzinnige signatuur: in de provincie Groningen in 1931 bijvoorbeeld in ongeveer de helft van alle gemeenten. Daarnaast liet de ideologische herkenbaarheid van de wèl bij de landelijke vrijzinnige partijen aangesloten kiesverenigingen vaak te wensen over, aldus het liberale partijorgaan *de Vrijheid*: 'Ook weet men op het platteland soms nauwelijks, waarom de ene vrijzinnige kiesvereniging is aangesloten bij de Vrijheidsbond, terwijl leden van eene andere zich Vrijzinnig-Democratisch noemen.'³⁰

Deze geringere lokale organisatorische greep van de vrijzinnige partijen wortelde in de liberale traditie van lokale partijvorming onder 'algemene' vlag. In meeste gemeenten in de tweede helft van de negentiende eeuw trokken - in ieder geval in Groningen - de doorgaans liberale notabelen aan de touwtjes. De tegen de eeuwwisseling op gang komende antirevolutionaire en sociaal-democratische nationale partijvorming vormde hiervoor een bedreiging. De partijorganisaties van ARP en SDAP waren zeer geschikt om zich in de gemeentepolitiek te mengen. Pogingen om op landelijk niveau hieraan tegenwicht te bieden door de liberale partijorganisatie op te krikken, mislukten. Op lokaal niveau werd gepoogd tegengas te geven door het gemeenschapsbelang boven de partijpolitiek te stellen. 'De oprichting van lokale belangenpartijen rond 1900 moet als een laatste poging van liberalen worden gezien, om in het eigen domein loyaliteit aan de plaatselijke gemeenschap boven nationale binding te stellen,' aldus de historicus Van Miert.³¹ Deze organisatievorm bleek taai en overleefde tot op zekere hoogte de centraliserende effecten van het nieuwe kiesstelsel van 1917-1918. Het voortbestaan ervan hing samen met de relatief zwakke organisatorische positie van de vrijzinnige partijcentra. Tot in de jaren zeventig zou de VVD hiervan nog de naweeën ondervinden.

vrijzinnigen in stad en op platteland

In grote lijnen was de Vrijheidsbond meer een partij van de stad en de VDB meer van het platteland. Weliswaar recruteerden beide partijen (bij de kamerverkiezingen van 1933 en de statenverkiezingen van 1935) ruim eenderde van hun electoraat uit industriegemeenten, maar de VDB trok in verhouding twee keer zoveel kiezers uit de landbouwgemeenten dan de Vrijheidsbond. De liberalen op hun beurt bonden weer meer kiezers uit de mengde gemeenten aan zich. In deze categorie en in de industriegroep werd de positie van de Vrijheidsbond sterker naarma-

te het gemeentelijk inwonertal opliep. In 1933 bedroeg in steden boven de 100.000 inwoners de liberale aanhang zo'n 10%. Uitgerekend was dit ook een van de jachtgebieden van de NSB, aldus de socioloog Kooy: 'Onmiskenbaar is het grote-stadsmilieu het milieu der grote nazigevoeligheid.'³² De VDB was globaliter gelijkmatiger vertegenwoordigd in alle inwonersgroepen.³³

geografische spreiding van het vrijzinnige electoraat

Met de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging werd - zoals gezegd - de kamerkieskring geïntroduceerd. Deze electoraal-territoriale eenheid werd weer onderverdeeld in een provinciale kieskringen (in Groningen vijf). De uitslagen voor de verkiezingen voor Kamer en Staten zijn sinds 1918 in theorie ook voor deze statenkieskringen beschikbaar. Deze indeling heeft evenwel weinig met de regionale schakering van Groningen van doen. Zinniger dan een vergelijking van de statenkieskringen is derhalve een analyse van de vrijzinnige partijen binnen de regio's. Hier worden onderscheiden het Oldambt, de Veenkoloniën, het Hogeland, Westerwolde, het Westerkwartier en de stad Groningen (met Haren).³⁴

In het Oldambt, het akkerbouwgebied ten zuiden van de Dollard met zijn grootschalige, rationeel opgezette bedrijven, hadden de liberalen altijd de dienst uitgemaakt. Het kiesdistrict Winschoten, dat vóór 1918 grotendeels met het Oldambt samenviel, vaardigde achtereenvolgens liberale, radicale en vrijzinnig-democratische vertegenwoordigers af.³⁵ Hun machtsbasis werd hier gevormd door de lokale agrarische elite van welgestelde boeren. Zij stonden open voor nieuwe ideeën op godsdienstig en politiek terrein. Al vroeg raakten deze hereboeren het liberalisme toegedaan, vooral om hun economische belangen veilig te stellen.³⁶ De sociale misère in deze streek was groot: de werkloosheid was hoog en de lonen laag. Na de invoering van het algemeen kiesrecht kreeg deze kant van het Oldambt ook een politiek gezicht. In deze weinig kerkelijke regio stemde het leger der landarbeiders massaal SDAP en CPN.³⁷ De vrijzinnige partijen raakten in een minderheid. Zij leken zich echter beter staande te houden in die gemeenten waar de sociale tegenstellingen het scherpst waren, zoals in Beerta en Finsterwolde. In het algemeen overvleugelde de VDB in het Oldambt de Vrijheidsbond. Winschoten en Nieuweschans waren in de jaren dertig vrijzinnig-democratische bolwerken, goed voor circa 17% van de stemmen.

Evenals in het Oldambt zette in de aangrenzende Veenkoloniën de sociaal-democratie de toon. De grootschalige ontginning van de in zuidoost-Groningen gelegen uitgestrekte hoogveengebieden ging gepaard met een aanzienlijke arbeidsmigratie. Volgens de geograaf Keuning brachten de uit alle windrichtingen toegestroomde kolonisten een veelheid aan denkrichtingen met zich mee, hetgeen gevolgen had voor kerk en politiek: religieuze vrijzinnigheid en een overwegend linkse oriëntatie overheersten hier.³⁸ In de meeste gemeenten had de SDAP zich genesteld. Zij had een stemmenreservoir in de groep arbeiders die in de aardappelmeel- en strokartonfabrieken werkzaam was. Deze industrieën hadden zich gevestigd nadat de ontginning voltooid was en de afgegraven grond door de landbouw in gebruik was genomen. De VDB had in de Veenkoloniën in

geografisch opzicht wisselend succes. In het noordelijke deel (Hoogezand en Sappemeer) was de Bond met circa 16% in 1937 goed vertegenwoordigd. In Muntendam en de beide Pekela's kwam de VDB er niet aan te pas. De Vrijheidsbond was toen al met maximaal ongeveer 3% in de gehele Veenkoloniën tot een marginaal bestaan veroordeeld.

De NSB sloeg bij de statenverkiezingen van 1935 bressen in de vrijzinnige gelederen. In rode bolwerken als Sappemeer en Oude Pekela en in Onstwedde, een orthodox-protestantse burcht, kreeg de NSB veel minder voet aan de grond. Mussert deed het in het algemeen beter 'in agrarische gebieden, waarin de liberalen tot dusver goed vertegenwoordigd waren'.³⁹

Op het Hogeland, de noordelijke kleistreek gelegen tussen Reitdiep en Eems (bestaande uit Hunsingo, Fivelgo en het noordelijk deel van het Westerkwartier) namen de boeren een dominante positie in in het maatschappelijke leven. Anders dan in het Oldambt waren SDAP en CPN hier veel minder sterk. De veel sterkere binding met de kerk kan dit verklaren; in sommige delen van het Hogeland vormden ARP en CHU de meerderheid. Deze confessionele presentie mitigeerde de sociale tegenstellingen. De steun voor de liberalen was versnipperd; hier en daar behaalde de Vrijheidsbond meer dan 10%. Voor de VDB tekenden zich weer duidelijk steunpunten af, zoals het oostelijk gelegen gebied Appingedam-Delfzijl-Loppersum (in de jaren 1933 en 1937 goed voor circa 15% van de stemmen).

Het lange tijd geïsoleerd gebleven Westerwolde, een zandgebied ingeklemd door de Veenkoloniën, het Oldambt en Duitsland, had geen uitgesproken politieke signatuur. Wel was de invloed van de vrijzinnigen vrij hoog. Bij de statenverkiezingen van 1935 debuteerde de NSB in Vlagtwedde sterk met 15%. Ook in de aangrenzende gemeente Wedde sloeg de NSB aan als gevolg van de 'desertie van liberale kiezers'.⁴⁰ Beide plattelandsgemeenten maakten deel uit van wat Kooy de 'ruimtelijk grote "cluster" van sterk genazificeerde gemeenten... langs de Drents-Groningse grens' heeft genoemd.⁴¹ In dit gebied - en in de stad Groningen en de Veenkoloniën - woonden in 1940 in Groningen relatief gezien de meeste leden van de NSB.⁴²

In het Westerkwartier, de tussen Lauwers en Reitdiep gelegen weidestreek in zuidwest-Groningen, stemden de overwegend kleine veehoudende boeren antirevolutionair. De Vrijheidsbond was ten opzichte van de andere Groninger regio's hier nog het sterkst. Aduard, Ezinge, Marum en Zuidhorn waren in 1933 goed voor meer dan 10% van de stemmen. Ook de VDB pikte hier zijn graantje mee.

In de stad Groningen hadden de liberalen in de tweede helft van de negentiende eeuw de lakens in de gemeenteraad uitgedeeld. Hun dominante positie kon hun verdeeldheid echter niet verhullen: rond 1890 bestonden er nogal wat vrijzinnige kiesverenigingen naast elkaar.⁴³ Langer dan bij de kamerverkiezingen - waar zij in de Groninger districten met radicale concurrentie te maken kregen - wisten de liberalen in de stad hun overwicht te bewaren. Toch werden ook hier de bakens langzaam maar zeker verzet en drongen de vrijzinnig-democraten geleidelijk op. Bij de raadsverkiezingen van 1916 behaalden unie- en vrijliberalen twaalf zetels; de VDB acht. Gezamenlijk vormden zij een degelijke meerderheid.

Na de invoering van het algemeen kiesrecht veranderde het

politieke toneel in de stad Groningen ingrijpend. De lokale krachtsverhoudingen vormden in hoofdlijnen een kopie van de provinciale situatie. Confessionelen en sociaal-democraten waren gedurende het interbellum in de stad elk goed voor eenderde van de stemmen. De vrijzinnige partijen moesten terrein prijs geven, waarmee de provinciehoofdstad haar politiek-vrijzinnige signatuur verloor. De liberalen hielden zich in de jaren twintig met circa 17% redelijk goed staande, maar vielen daarna uiteindelijk terug tot 5% (in 1939). Parallel aan zijn landelijke en provinciale electorale lijn bleef de VDB min of meer stabiel en schommelde zo rond de 10%. De VDB steunde vooral op 'de vaak aan de universiteit verbonden progressieve intellectuele burgerij, delen van de middenstand en een aanzienlijk gedeelte van de Joodse bevolkingsgroep'.⁴⁴ Een uitschieter vormden de verkiezingen van 1931, toen de vrijzinnig-democraten met de aansprekende kandidatuur van notaris Gouverne maar liefst 18% behaalden. Voor het overige hadden zij zware concurrentie te duchten van de Democratische Partij, die hier met De Waard - die in de jaren 1908-1919 voor de VDB in de gemeenteraad zitting had - min of meer haar thuisbasis had.

Al met al was het vrijzinnig-democratische electoraat behoorlijk gespreid over de provincie Groningen. Globaal gezien was de VDB beter vertegenwoordigd in de noordelijke en oostelijke kleistreek dan in het zuidwestelijke weidegebied. Het regionale electorale zwaartepunt vormde het gebied langs de oostelijke provinciale as die begint in Groningen en Haren en via Hoogezand-Sappemeer loopt tot Winschoten en Nieuwe Schans. In dit gebied zijn de contouren van het oude 'vrijzinnig-democratische' kiesdistrict Winschoten herkenbaar. Liberale bastions van enige omvang waren er in Groningen amper. Het electoraat van de Vrijheidsbond was over de provincie versnipperd. In het Westerkwartier, het Oldambt en de Veenkoloniën waren elk een viertal gemeenten waar in 1933 meer dan 10% van de stemmen werd behaald. Provinciale koploper was Beerta met ruim 14%. Het nog niet eerder genoemde Haren kwam met 12,5% op de tweede plaats.

slot

Met de komst van de massademocratie in de jaren 1917-1918 was het met de vrijzinnige dominantie in Groningen gedaan. De traditionele Groninger ontvankelijkheid voor politieke en maatschappijvernieuwende ideeën kwam na de invoering van het algemeen kiesrecht tot uitdrukking in de relatief grote aanhang die het socialisme en het communisme wisten te verwerven. Liberalen - reeds op hun retour - en vrijzinnig-democraten moesten een behoorlijke stap terug doen. Zij konden het niet bolwerken tegen het wapen van de verzuiling dat door sociaal-democraten, maar ook door confessionelen in stelling werd gebracht. Voor de beide vrijzinnige partijen resteerde slechts een positie op het tweede plan. Dat de VDB het er daarbij uiteindelijk beter van afbracht dan de liberale Vrijheidsbond, hing samen met de verschuivingen op het liberale palet die zich aan het einde van de negentiende eeuw reeds aandienden.

Evenmin als dat op landelijk niveau het geval was, betekende deze electorale terugval in Groningen dat de maatschappelijke rol van de vrijzinnigen geheel was uitgespeeld. Het

inboeten aan kwantiteit werd geruime tijd tot op zekere hoogte gecompenseerd door kwaliteit: door de sociale posities die zij innamen, konden liberalen en in mindere mate vrijzinnig-democraten ook langs andere weg hun belangen bevorderen. Zo drukten zij een stempel op het universitaire leven en - via een aantal kranten - op de publieke opinie. In het bedrijfsleven en de landbouw behielden zij hun invloed. En ondanks hun teruglopende kiezersaanhang leverden zij vele burgemeesters voor het bestuur van de gemeenten. De stad Groningen bijvoorbeeld bleef gedurende het interbellum onder liberale verantwoordelijkheid vallen. Hetzelfde gold voor de provincie, waar in die periode keer op keer een liberaal tot Commissaris der Koningin werd benoemd. In 1937 viel die eer ten deel aan de 34-jarige J. Linthorst Homan.⁴⁵

Wel verdween in deze periode de specifiek-Groninger, vaak progressieve bijdrage aan het liberale gedachtengoed. De centraliserende en 'nationaliserende' werking van het nieuwe kiesstelsel ondermijnde dergelijke regionaal-politieke oriëntaties. Van de door Schroor voor het Groninger liberalisme kenmerkend geachte 'voortdurende vernieuwing en bijstelling van zijn beginselen' was in het interbellum weinig meer over. Het streekeigene in de politiek kwam voortaan uitsluitend in de personele inbreng tot uitdrukking. Zo bezien dupeerde het proces van massificatie en democratisering van het staatkundige bestel in Groningen niet alleen de politieke vrijzinnigheid, maar ook de lange tijd daarmee verbonden provinciale politieke identiteit.

noten

1. Notulenboek 'Burgerplicht' 1913. Gemeentearchief Groningen.
2. Omdat de VDB zichzelf beslist niet een 'liberale' partij wilde noemen vanwege de conservatieve connotatie van deze term, zullen hier Liberale Unie, BVL, Vrijheidsbond en VDB met de verzamelnaam 'vrijzinnig' worden aangeduid.
3. Doordat de archieven van VDB en Vrijheidsbond (grotendeels) verloren zijn gegaan, is er weinig bekend over de (regionale) organisatorische ontwikkeling van beide partijen. Zie G. Voerman, *De geschiedschrijving van het politieke liberalisme. Bibliografie van de VVD en haar voorlopers*, Groningen, 1992. Zie voor de VDB in het interbellum G. Voerman e.a., *De vrijzinnig-democratische traditie*, Amsterdam, 1991. Van de Vrijheidsbond is (nog) geen algemeen historisch overzicht verschenen.
4. Zie voor de onderlinge verhoudingen tussen de vrijzinnige partijen G. Voerman, 'Liberalen op een tweesprong. Liberale Unie, Vrijzinnig-Democratische Bond en Bond van Vrije Liberalen aan het begin van de 20ste eeuw (1901-1921)', in: *Jaarboek 1988 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1990, 102-130; en R.A. Koole, 'Twee gezichten van de vrijheidsliefde. Progressieve en conservatieve liberalen in de eerste helft van de twintigste eeuw', in: Voerman, *De vrijzinnig-democratische traditie*, 32-53.

5. Het deel over de Tweede-Kamerverkiezingen van 1917 is gebaseerd op berichtgeving in het *Nieuwsblad van het Noorden*, mei-juni 1917.
6. *Nieuwsblad van het Noorden*, 19 juli 1917.
7. Zie Th. Brok, *De Vrijzinnig Democratische Bond als partijorganisatie (1901-1908)*, Utrecht, 1980, 30-31.
8. *Nieuwsblad van het Noorden*, 4 maart 1927.
9. Zie M.H. Klijnsma, *Burgerplicht. De VDB in de stad Groningen*, Groningen, 1983, 19.
10. Zie Th. Brok, *op.cit.*, 17-31.
11. 'Verslag secretaris' (over 1921), in: *de Vrijheid*, 25 januari 1922, bijlage.
12. *Nieuwsblad van het Noorden*, 13 juni 1922.
13. *Nieuwsblad van het Noorden*, 2 juli 1918. De Groninger kiesvereniging Burgerplicht telde in 1917 ruim 400 leden (*Nieuwsblad van het Noorden*, 13 juli 1917).
14. In dit globale overzicht wordt het stemmenpercentage van de Vrijheidsbond als maatgevend gezien voor het liberalisme en dat van de VDB voor de vrijzinnig-democratie. Deze cijfers liggen voor beide stromingen echter iets hoger wanneer de resultaten van de concurrerende splinterpartijtjes erbij worden geteld.
15. Bij de kamerverkiezingen van 1937 waren voor het eerst financiële risico's verbonden aan het indienen van kandidatenlijsten. Door de introductie van een borgsom per kieskring werd het op goed geluk uitkomen met een lijst afgeremd.
16. Zie over Van Beresteijn: J. Vermoolen, 'Het comité voor de verkiezing van onafhankelijke Kamerleden. Jhr. Van Beresteijn en zijn strijd tegen de partij-bonzen in 1922', in: *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1994, 229-247.
17. Zie *de Vrijheid*, 11 februari 1925.
18. D.J. Elzinga en G. Voerman, *Om de stembus... verkiezingsaffiches 1918-1989*, Den Haag, 1992, 35-39.
19. *Nieuwsblad van het Noorden*, 20 juni 1925.
20. Hoewel in de periode 1918-1922 er geen uit Groningen afkomstige liberaal in de Tweede Kamer zitting had, maakte in die jaren wel P. Rink deel uit van de fractie van de Liberale Unie. Als afgevaardigde van het district Hoogezand van 1909 tot 1918 is hij in zekere zin als een Groninger representant te beschouwen.
21. Elzinga en Voerman, *op.cit.*, 39.

22. P.J. Oud, *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland*. Dl. IV: 1929-1933, Assen, 1968, 12.

23. Zie uitgebreider L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Dl. I: *Voorspel*, Den Haag, 1969, 232-234; J.H. de Ru, *Landbouw en Maatschappij. Analyse van een boerenbeweging in de crisisjaren*, Deventer, 1979; en H. van der Veen, 'Wordt niet zenuwachtig, blijf kalm: Veenkoloniën 1939 - politiek bekeken', in: A. Tiktak e.a., red., *Garen en gasmaskers*, Veendam, 1989, 34-38.

24. Zie over hem J.P. Wiersma, Herman Derk Louwes. Een voorman van de Nederlandse landbouw, Meppel, 1969.

25. De Ru, *op.cit.*, 146.

26. *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 april 1935.

27. *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 april 1935.

28. *De Vrijheid*, 23 april 1935.

29. Zie H.J. Langeveld, *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946*, Den Haag, 1988, 76-77.

30. *De Vrijheid*, 30 maart 1927.

31. J. van Miert, 'Verdeeldheid en binding. Over lokale, verzuilde en nationale loyaliteiten', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 107 (1992), 687; en *idem*, *Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen, natie en verzuiling, Tiel en Winschoten 1850-1920*, Amsterdam, 1994.

32. G.A. Kooy, *Het echec van een 'volkse' beweging. Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945*, Utrecht, 1982, 290.

33. Zie *Statistisch overzicht verkiezingen 1935 inhoudende gegevens omtrent de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de gemeenteraden*, Den Haag, 1936. Deze uitslagen bevatten ook enige gegevens betreffende de Tweede-Kamerverkiezingen van 1933. De indeling in industrie-, landbouw- en gemengde gemeenten werd later gewijzigd, waardoor de data betreffende de Tweede-Kamerverkiezingen van 1937 onvergelijkbaar werden.

34. Hier wordt uitsluitend gebruik gemaakt van de uitslagen van de kamerverkiezingen van 1933 en 1937. Overzichten van regionale gegevens betreffende de kamerverkiezingen van 1918, 1922, 1925 en 1929 ontbreken geheel.

35. Zie Van Miert, 'Wars van clubgeest en partijzucht', 164-165 en 198.

36. E.W. Hofstee, *Het Oldambt. Een sociografie*. Dl. I: *Vormende krachten*, Groningen, 1937, 296.

37. Zie voor de opkomst van de arbeidersbeweging in Groningen: H. Wedman, 'Een rood gewest? Over de groei van de arbeidersbeweging in Groningen', in: P.Th.F.M. Boekholt e.a., red., *Rondom de reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen 1594-1994*, Assen, 1994, 309-326.
38. H.J. Keuning, *De Groninger Veenkoloniën. Een sociaal-geografische studie*, Groningen, 1989 (oorspr. 1933), 296-297.
39. Van der Veen, *op.cit.*, 34.
40. Kooy, *op.cit.*, 296.
41. *Ibidem*, 287-288.
42. M.G. Buist, 'Stagnatie, 1914-1945', in: Boekholt e.a., red., *Rondom de reductie*, 160.
43. Klijnsma, *op.cit.*, 6. Zie ook M.G. Buist, 'Van kiesvereniging naar gemeenteprogram. Ontwikkelingen in de Groninger gemeenteraad gedurende de tweede helft van de 19e eeuw', in: *De historie herzien*, Hilversum, 1987, 19-24.
44. Klijnsma, *op.cit.*, 21.
45. Zie J. Linthorst Homan, 'Wat zijt ghij voor een vent'. *Levensherinneringen van Mr. J. Linthorst Homan*, Assen, 1974.

LIBERAAL VRIJ SPEL

PvdV en VVD, 1945-1966

L.H.M. Osterholt

Na de Tweede Wereldoorlog brak er voor het liberalisme een nieuw tijdperk aan. De vernieuwingsgeest van na de bevrijding liet de partijstructuur niet ongemoeid: de Liberale Staatspartij (LSP; zoals de Vrijheidsbond sinds 1938 officieel heette) werd omgedoopt in Partij van de Vrijheid (PvdV). Zij was vooral bedoeld als tegenwicht voor de Partij van de Arbeid (PvdA), waarin de SDAP, de CDU en de VDB waren opgegaan. Niet alle vrijzinnig-democraten waren tevreden met hun nieuwe politieke onderkomen. Een groep malcontenten verliet de PvdA en vormde samen met de PvdV in januari 1948 de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD). De aanduiding 'liberaal' werd aanvankelijk door zowel de PvdV als de VVD gemeden, omdat deze term na de economische crisis van de jaren dertig in een kwade reuk stond.

Nu de vrijzinnig-democraten in de PvdA waren opgegaan, hadden de liberalen op het vrijzinnige erf het rijk alleen. Tot 1967 zou deze situatie voortduren. Wel liepen hen zoals gebruikelijk enkele splintergroepjes voor de voeten. Daarnaast bleek de rechts-autoritaire Boerenpartij vanaf het begin van de jaren zestig een zekere aantrekkingskracht uit te oefenen op het behoudende deel van het VVD-electoraat. Dit hoofdstuk beschrijft het tijdperk voor Groningen waarin de liberalen 'vrij spel' hadden. Daarbij wordt tevens ingegaan op het einde van de traditionele electorale voorsprong van de Groningers op hun landelijke geestverwanten.

de vrijzinnige partijen tijdens de Tweede Wereldoorlog

Met het toenemende extremisme aan de linker- en rechterzijde van het politieke bestel had in de jaren dertig de roep geklonken om een fusie van de LSP en de VDB. Beide partijen hadden deel uitgemaakt van het kabinet-Colijn (1933-1937). Deze samenwerking ging gepaard met een toenadering op het terrein van de sociaal-economische politiek en van de defensie. Ook keerden zij zich beide sterk tegen het opkomende nationaal-socialisme. Van een samengaan wilde de VDB echter beslist niet weten.¹ Voor de vrijzinnig-democraten was daartoe ook weinig reden: electoraal hielden zij zich alleszins redelijk staande, in tegenstelling tot de ver wegzakkende liberalen. De LSP wist in 1939 nog wat terug te komen, wat mede op het conto moet worden geschreven van haar nieuwe, jonge voorzitter B.M. Telders. Hij poogde de partijorganisatie te versterken en de LSP een wat socialer aanzien te geven.

Ondanks de politieke toenadering kwam het niet tot een samengaan van de beide vrijzinnige partijen. Gescheiden gingen zij de Tweede Wereldoorlog in. Aan hun voortbestaan kwam in

juli 1941 voorlopig een einde, toen de Duitse bezetters alle partijen (behalve de NSB) verboden. VDB en LSP participeerden inmiddels al wel in het juni 1940 opgerichte 'Politiek Convent', samen met de andere grote politieke partijen (inclusief de SDAP).² De LSP vaardigde Telders en partijsecretaris J. Rutgers af (deze laatste verving de in Groningen wonende voorzitter van de liberale Tweede-Kamerfractie S.E.B. Bierema); de VDB partijvoorzitter M. Slingenberg en de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie A.M. Joekes. Buiten het Convent was de LSP meer actief dan de VDB. De strijdbare LSP-voorzitter Telders trok zich in *het Liberale Weekblad* weinig aan van de censuur. Zijn geestverwant prof. R.P. Cleveringa, die in 1946 betrokken zou zijn bij de oprichting van de PvdV, nam het publiekelijk op tegen het ontslag van een joodse collega aan de Leidse Universiteit en verdween in de gevangenis. Telders zette zijn openlijke verzet voort tot zijn arrestatie in december 1940. Vlak voor het einde van de oorlog overleed hij in het concentratiekamp Bergen-Belsen. Ook de Bond van Jonge Liberalen (BJL) was in de illegaliteit actief. De BJL verspreidde onder andere het illegale blad *Slaet op den Trommele*.³

de VDB en de PvdA

In de oorlogsjaren groeide dwars door de traditionele zuilen heen het gevoel van verbondenheid door de gemeenschappelijke ervaring van onderdrukking en verzet. In brede kring rijpte het besef dat de verstarde politieke verhoudingen en de 'hokjesgeest' van voor de oorlog niet meer moesten terugkeren. De vrijzinnige jongeren raakten ook door de vernieuwingskoorts aangestoken. De BJL haalde de gedachte van een fusie met de VDB uit de la. De Vrijzinnig-Democratische Jongerenorganisatie (VDJO) had echter weinig op met de liberalen en richtte de blik op de SDAP, waarmee de VDB zou moeten samengaan.

Na de bevrijding raakte de discussie over partijvernieuwing in een stroomversnelling door toedoen van de Nederlandse Volksbeweging (NVB). Deze beweging was in het de gijzelaarskamp in St. Michielsgestel voorbereid. Doel van de NVB was een radicale politieke vernieuwing 'in personalistische geest, gericht op de verwerkelijking van een vernieuwd socialisme'.⁴ De VDB-top had hier wel oren naar en besloot mee te werken aan een fusie met SDAP en CDU en enkele andere groeperingen. In de onderhandelingen over een 'personalistisch-socialistische volkspartij' stelde de VDB-delegatie zich meegaand op. Wel had men moeite met socialistische symbolen als de rode vlag en de Internationale, en met de socialisatieparagraaf. Uiteindelijk ging men in februari 1946 akkoord met de oprichting van de Partij van de Arbeid, inclusief de weifelende ex-partijleider P.J. Oud. Ook de algemene vergadering van de VDB stemde met overgrote meerderheid in met de fusie.⁵

Vanwege de deplorabele toestand van de vervoers- en communicatiemiddelen waren de VDB-afdelingen in het perifere Groningen amper betrokken geweest bij de voorbereiding van de fusie. De meesten waren echter voorstander van de oprichting van de PvdA. Vooraanstaande Groninger VDB-ers die tot de nieuwe partij toetraden waren de gedeputeerde D.H. Vinkers, de Groninger wethouder J. de Wilde en de burgemeester van Ten Boer O.J. Scherphuis.⁶

Van de Groninger afdelingen stemde alleen Winschoten tegen. De socialisatieparagraaf in het nieuwe partijprogramma vormde het grootste struikelblok. De LSP probeerde hierop in te spelen. Op een door de BJJ in Winschoten georganiseerde bijeenkomst sprak H.S. Siebers, advocaat te Groningen en lid van het hoofdbestuur van de LSP, over de vraag 'wat het liberalisme in deze tijd wil'. De achterliggende bedoeling was om de ontevreden Winschoter vrijzinnig-democraten naar het kamp van de liberalen te lokken. Uiteindelijk besloot het afdelingsbestuur van de VDB in Winschoten om vooralsnog zelfstandig door te gaan en zich te bezinnen op de koers. Dit besluit leidde tot een scheiding der geesten in de afdeling. Een deel van de leden sloot zich aan bij de PvdA; anderen waren betrokken bij de oprichting van een PvdV-afdeling.⁷

de LSP en de PvdV

De 'Doorbraak-euforie' die na de bevrijding in politiek Nederland heerste, ging grotendeels aan de LSP voorbij.⁸ Met de ideeën van de NVB had zij weinig op. De liberalen hadden een zware slag te verduren gekregen door het overlijden van Telders. In plaats dat zijn vernieuwingsstreven werd voortgezet, leek het erop of de LSP de klok weer terugdraaide naar de periode van het interbellum. Het bezielende vuur ontbrak bij de partijleiding. De BJJ zag deze impasse met lede ogen aan. Voorzitter H.A. Korthals pleitte voor samenwerking met 'progressieven' uit niet-socialistische kring, waarbij hij vooral de VDB op het oog had. Gesprekken tussen BJJ en VDBO liepen echter op niets uit.

Toen de VDB aanstalten maakte om in de PvdA op te gaan, zag de BJJ de bui al hangen. Wanneer er niets gebeurde, zou de stoffige LSP op geen enkele wijze een onderdak kunnen bieden voor ontevreden VDB-ers - zo dachten de liberale jongeren. De BJJ ondernam toen zelf maar actie. Korthals benaderde de politieke *outsider* D.U. Stikker. Deze in 1897 in Winschoten geboren telg uit een 'gezetten boerenfamilie' uit het Oldambt was in zijn studententijd in Groningen 'roestoud liberaal' geweest.⁹ In 1935 werd hij directeur van Heineken's Bierbrouwerij. Na de oorlog was ook hij aangestoken door de vernieuwingskoorts. Stikker zou in de optiek van de BJJ als een magneet moeten werken op de 'zwevende' VDB-ers.¹⁰ Alzo voor het blok gezet, stemde de LSP aarzelend in met de nieuwe Partij van de Vrijheid die in maart 1946 werd opgericht. Stikker werd voorzitter. Vóór alles wilde men voorkomen dat de nieuwkomer zou worden beschouwd als een voortzetting van de LSP. In de naam kwam de term 'liberaal' dan ook niet voor.

In Groningen vond de NVB niet al te veel weerklank. Van haar bijna 15.000 leden kwamen er ruim 800 (6%) uit deze provincie.¹¹ Sommige Groninger liberalen hadden er echter wel oren naar. Met name E.H. Ebels, voor de oorlog voorzitter van de centrale Groningen van de LSP en inmiddels J. Linthorst Homan opgevolgd als Commissaris der Koningin, verwachtte er veel van.¹² In de lijn van de oproep van de NVB werd in Groningen in de zomer van 1945 door de reeds genoemde Siebers en A.C.H.G.N. Voet, de vooroorlogse secretaris van de LSP-afdeling Groningen, met andere partijen overlegd over samenwerking. Ook de VDB was hierbij betrokken. De onderlinge ver-

schillen bleken echter te groot, waarna ieder zijns weegs ging.

Siebers en Voet namen vervolgens de wederopbouw van de LSP-centrale Groningen ter hand. De financiën vormden een probleem. Een lening van achthonderd gulden bij de afdeling Groningen en ondersteuning door de (betaalde) Groninger afdelingsadministratrice maakten de oprichting van de centrale mede mogelijk.¹³ Aangezien de administratie van het ledenbestand van de centrale verdwenen was, verzonden Siebers en Voet aan de hand van de vooroorlogse abonneelijst van *het Liberale Weekblad* de uitnodigingen voor de oprichtingsvergadering. Oud-centralevoorzitter Ebels ontving geen invitatie, omdat hij te veel zou neigen naar de NVB. Onmiskenbaar met de bedoeling een signaal naar de oud-VDB-ers af te geven, werd tot voorzitter van het voorlopige centralebestuur W. Trijssenaar gekozen - de gewezen voorzitter van de VDB-afdeling Winschoten.

Tweede-Kamerverkiezingen van 1946

Voor de kamerverkiezingen van 1946 moest de armlastige PvdV in korte tijd een verkiezingcampagne organiseren. Financieel waren de zaken nog lang niet op orde. Stikker zelf schoot een aanzienlijk bedrag voor. Een aantal bedrijven reageerde met klinkende munt na een bedelbrief van de PvdV-voorzitter. De bijdragen uit Groningen waren niet al te groot: N.V. Bouwmaterialen M. Mees, P.R. Roelfsema's Oliefabriek en Koffiebrandery H. Smith doneerden elk honderd gulden, evenals de firma F.J.J. Driesens in Haren. N.V. Carton Pf. W.A. Scholten was goed voor vierhonderd gulden.¹⁴ Gezien de korte voorbereidingstijd moest er veel geïmproviseerd worden. In Groningen liepen regionale kopstukken als J.A. Overklift en mevr. J.L.M. Toxopeus Pott, en de al genoemde Siebers en Voet zich uit de naad. In dorpscafé's in de provincie werden bijeenkomsten belegd, waarop zij het woord voerden. In de regel werd gekozen voor bij elkaar in de buurt liggende lokaties. Op deze wijze konden de sprekers in de pauze van de verkiezingsavonden van standplaats wisselen, zodat het publiek enige afwisseling bereid werd.

In de verkiezingscampagne stonden de PvdV en de PvdA lijnrecht tegenover elkaar. Met in hun achterhoofd de VDB-kiezer verweten de twee kemphanen elkaar dat de door beide gepropageerde breuk met het ideologische verleden slechts schone schijn was.¹⁵ Bij de verkiezingen bracht de PvdV het er met 6,4% van de stemmen tamelijk goed vanaf. Ten opzichte van het liberale resultaat bij de laatstgehouden kamerverkiezingen van 1937 boekte lijstaanvoerder Stikker bijna 2,5% winst. Vergeleken bij de statenverkiezingen van 1939 was de vooruitgang echter minimaal. Voor de PvdA waren de druiven pas echt zuur. De nieuwkomer had op meer dan eenderde van de stemmen gerekend, maar bleef steken op 28,3% - nota bene 1,5% minder dan de samenstellende delen voor de oorlog op eigen kracht hadden behaald.

Zowel PvdV-voorzitter Stikker als PvdA-voorzitter K. Vorrink was teleurgesteld over de uitslag. De beide rivalen waren het met elkaar eens over de vraag waar de vrijzinnig-democratische kiezers gebleven waren. Niet bij de PvdV, zo meende Stikker. Bij de PvdA, zo dacht Vorrink: 'een groot deel van de kiezers van de vroegere V.D.B. is ons trouw gebleven'.¹⁶ Hij

schreef het verlies van de PvdA vooral toe aan de electorale aantrekkingskracht van de CPN op voormalige SDAP-ers.

Landelijk gezien lijken beide voorzitters het bij het rechte eind te hebben gehad. Voor de provincie Groningen lagen de kaarten evenwel geheel anders. Hier kelderde de PvdA (dat wil zeggen het totaal van SDAP, VDB en CDU) van 48,6% bij de statenverkiezingen van 1939 naar 35,5% in 1946. Groningen deed het daarmee relatief gezien het slechtst van alle provincies.¹⁷ De achteruitgang van de PvdA overtrof hier de winst van de CPN - de grote winnaar van de verkiezingen -, wat inhoudt dat zij in ieder geval ook aan andere partijen moet hebben verloren. De PvdV komt daarvoor mede in aanmerking.¹⁸ De liberale aanhang was namelijk in Groningen bijna verdubbeld: van 6,5% voor de LSP in 1939 naar 11,2% voor de PvdV in 1946 (zie tabel 2). Naar alle waarschijnlijkheid heeft het vrijzinnig-democratische electoraat in Groningen in meerderheid zijn heil gezocht bij de liberalen - zo constateerde ook J.M. den Uyl, directeur van het wetenschappelijk bureau van de PvdA, in *Vrij Nederland*: 'Hier rest geen andere conclusie dan dat grote contingenten van het V.D.- (...) kiezerscorps niet zijn meegegaan met de PvdA, maar vooral in Groningen en Drenthe zijn overgegaan naar de PvdV.' Wat later wees Den Uyl voor Groningen ook de boosdoeners aan: 'De boeren, die voor de oorlog in deze streek vooral Vrijzinnig-Democratisch stemden zijn in 1946 in merendeel niet overgegaan naar de PvdA, maar naar de VVD' - waarmee hij de PvdV bedoelde.¹⁹

Een voorbeeld van deze vrijzinnig-democratische vaandervlucht in de provincie Groningen bood Winschoten. Bij de kamerverkiezingen van 1937 behaalde de VDB hier 16,5% van de stemmen, tegen 3,5% voor de LSP. In 1946 kreeg de PvdV 14,4%. De PvdA bleef ver onder de verwachtingen: SDAP, VDB en CDU gezamenlijk kregen in 1937 58,7%, maar in 1946 slechts 40,3%. Zonder enige uitzondering vertoonden alle gemeenten in Groningen een vergelijkbaar patroon. Ten opzichte van 1937 verloor de PvdA (ten opzichte van het totaal van SDAP, VDB en CDU) flink; terwijl de PvdV (vergeleken met de LSP) sterk won.

De euforie die door deze uitslag in liberaal Groningen heerste, kreeg een kleine domper bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten, die twaalf dagen later werd gehouden. De PvdV moest 0,7% prijsgeven, hetgeen waarschijnlijk mede te wijten was aan de deelname van Algemeen Belang. Deze groepering deed alleen mee in de statenkieskring Appingedam. Zij behaalde 0,5% van de provinciale stemmen - niet genoeg voor een zetel. Bovendien werd de PvdV tot haar ontsteltenis buiten het college van Gedeputeerde Staten gehouden; 'met opzet..., vanwege haar "starre conservatisme"', zo schrijft de historicus Bosscher.²⁰ De liberalen - die voor de oorlog lange tijd deel hadden uitgemaakt van het college - beklagden zich erover dat hun partij niet, maar de in Groningen kleine Katholieke Volkspartij (KVP) wél in het provinciebestuur was opgenomen. De PvdA werkte echter in op landelijk niveau met de katholieken samen in de 'rooms-rode' coalitie, en wenste dit ook in Groningen te doen. Van de drie gedeputeerden die de PvdA leverde, was er een van vrijzinnig-democratische afkomst. De PvdV werd afgescheept met het argument dat de Commissaris der Koningin tot hun gelederen behoorde - en dat terwijl men in deze kringen nogal wat moeite had met Ebels. Pas in 1958

zou de VVD in het provinciale college haar opwachting maken.²¹

In 1954 trad Ebels overigens terug. Hij werd opgevolgd door W.A. Offerhaus, die in 1962 weer plaats maakte voor C.L.W. Fock. Hield de VVD zo het ambt van Commissaris der Koningin in handen, anders gesteld was het met het burgemeesterschap van Groningen. Deze functie werd sinds mensenheugenis bekleed door personen afkomstig uit de liberale hoek. Na een intermezzo van twee NSB-burgemeesters, was in 1945 W.P.J.H. Cort van der Linden op zijn post teruggekeerd. Cort van der Linden zou nog een bescheiden rol spelen bij de oprichting van de VVD. Na zijn afscheid als burgemeester in 1951 werd met de liberale traditie gebroken. Het burgemeesterschap van Groningen viel voortaan aan de PvdA toe; als eerste werd J. Tuin, 'de onbetwiste leider van de Groninger sociaal-demokraten' benoemd.²²

oprichting VVD

In de loop van 1947 begon het te rommelen in de PvdA. Oud was gaandeweg zowel persoonlijk als politiek teleurgesteld geraakt in zijn nieuwe partij. Hij liep met name te hoop tegen de ruk naar links als gevolg van de electorale concurrentie van de CPN. Hierdoor zou de PvdA steeds meer op de oude SDAP zijn gaan lijken. In het PvdV-orgaan *Vrij!* werden deze en andere tegenstellingen bij de concurrent breed uitgemeten onder koppen als 'De PvdA niet autogeen gelast' en 'Tweespalt in de PvdA'.²³ Dat men het daarbij op het vrijzinnig-democratische smaldeel in de PvdA had gemunt, werd ruiterlijk toegegeven. 'De PvdV moet in staat zijn - en is bij een actieve propaganda ook in staat - een deel van de rechtervleugel van de PvdA tot zich te trekken.'²⁴

Toen Oud zich openlijk afvroeg of het niet tijd was om een nieuwe partij te vormen bestaande uit 'groepen uit de PvdA, de PvdV en de politiek daklozen', was de vreugde bij Stikker en de jonge liberalen groot. Want ondanks alle goede bedoelingen maakte de PvdV al snel een ingedutte indruk. Nu was de kans daar om alsnog de nagestreefde samensmelting van liberalen en vrijzinnig-democraten te verwezenlijken en zo uit deze impasse te geraken. Gretig werd ingegaan op Ouds uitnodiging, die daarvan op zijn beurt weer handig gebruik maakte. Hij richtte een 'Comité tot voorbereiding van een Democratische Volkspartij' op. Dit enkele honderden leden tellende 'Comité-Oud' voerde de onderhandelingen met de PvdV (met circa 20.000 leden) op voet van gelijkheid. Aan deze gesprekken namen aan weerszijden ook Groninger politici deel. Van de vertegenwoordiging van de PvdV maakte ook Bierema, fractievoorzitter in de Tweede Kamer, deel uit. In de delegatie van Oud had tevens de burgemeester van Groningen, Cort van der Linden, zitting. Op de besprekingen over een nieuwe partij drukte Oud zowel in programmatisch en als in personeel opzicht zijn stempel.²⁵ De zaak werd door Stikker en Oud snel beklonken en op 24 januari 1948 werd de VVD opgericht.

In liberaal Groningen was men ingenomen met de nieuwe partij. De grootste afdeling, die van de stad Groningen, bijvoorbeeld nam het voorstel tot samengaan met algemene stemmen aan. Ook in Delfzijl was men enthousiast. Vlak na de oprichting van de VVD werd de plaatselijke afdeling van de PvdV omgezet in die van de nieuwe partij. Op de vergadering waarop

dit geschiedde, konden dertien nieuwe leden worden ingeschreven. Het ledental kwam hiermee in Delfzijl op 55 uit. Ongetwijfeld waren slechts weinigen van deze nieuwkomers afkomstig van het Comité-Oud. Dit comité stelde in Groningen (en elders, zoals reeds vermeld) maar weinig voor. Desgevraagd kon de secretaris van het Comité, J.G. Bettink, niet meer dan twaalf leden uit deze provincie opgeven.²⁶ Om de pil te vergulden sprak hij de verwachting uit dat de vrijzinnig-democratische kiesvereniging 'Drieborg en Omstreken' te Nieuw-Beerta zich ook bij de VVD zou aansluiten. Van deze zeer kleine kiesvereniging werd echter weinig meer vernomen.

De oprichting van de nieuwe partij bracht aldus in Groningen een nieuw elan met zich mee. Lang hield dat echter niet aan. Al een jaar later, in februari 1949, constateerde de kamercentralevoorzitter teleurgesteld: 'In het begin is met enthousiasme gestart, later zijn vele afdelingen weer ingeslapen, in het bijzonder op het platteland...'²⁷

Tweede-Kamerverkiezingen 1948

De geestdrift van de eerste maanden kreeg in juli 1948 een sterke impuls door de kamerverkiezingen, die voor de liberalen zeer succesvol verliepen. Terwijl de PvdA twee zetels verloor, won de VVD onder aanvoering van Oud er twee. De liberalen kwamen landelijk op 7,9% en in Groningen op 12,0% uit. Toen de gemeenteraadsverkiezingen een jaar later voor de VVD ook relatief succesvoller verliepen dan voor de PvdA, juichte het liberale partijorgaan: 'de vrijzinnigen zijn tot inkeer gekomen; de doorbraak is doorbroken. De Kranenburgs en Joekessen... zien zich meer en meer door hun vroegere volgelingen verlaten'.²⁸ Deze animositeit stond evenwel samenwerking tussen PvdA en VVD in het gemeentelijk bestuur niet in de weg, met name in die gemeenten waarin SDAP en VDB voor de oorlog gezamenlijk deel hadden uitgemaakt van het college van burgemeester en wethouders.²⁹

In de provincie Groningen viel in 1948 de vooruitgang wat tegen. In het bestuur van de kamercentrale werd dit gewijd aan het feit dat men slechts over 'tweederangssprekers' had kunnen beschikken, terwijl de sociaal-democraten 'in alle plaatsen en plaatsjes topsprekers hadden'. Spijtig werd de afwezigheid van Oud in Groningen gememoreerd, die 'zeker veel publiek zou hebben getrokken en... stemmen'.³⁰

Toch was de tegenvaller niet uitsluitend te wijten aan de verkiezingscampagne. Zoals gezegd waren in Groningen naar alle waarschijnlijkheid twee jaar eerder al vele vrijzinnig-democratische kiezers, die hun partij niet hadden willen vergezellen naar de PvdA, in het liberale kamp verzeild geraakt. Bovendien deden de concurrerende Middenstandspartij en de 'Onafhankelijk Nationale Groep' - waarin onder anderen liberale dissidenten inzake het Indonesië-beleid van de VVD actief waren³¹ - het hier relatief goed. In een aantal gemeenten verloor de VVD zelfs wat, met name op het Hogeland. Desalniettemin boekten de liberalen in Groningen nog enige winst: 0,8% ten opzichte van de kamerverkiezingen van 1946, en 1,5% vergeleken bij de in hetzelfde jaar gehouden statenverkiezingen. Voor de secretaris van de afdeling Groningen kwam deze aanwas niet volledig als een verrassing: 'Verwacht mocht worden, dat velen, die de Partij van de Vrijheid nog van de oude liberale

geest doortrokken oordeelden, hun bezwaren zouden zien weggenomen en met de nieuwe concentratie zouden sympathiseren.'³²

de kwestie-Indonesië

Na de kamerverkiezingen van 1948 nam de VVD zitting in het kabinet-Drees. De kwestie-Indonesië was door de liberalen als hefboom gebruikt om achter de regeringstafel plaats te kunnen nemen. Aanvankelijk waren zij verklaarde tegenstanders geweest van zelfstandigheid voor deze kolonie, maar uiteindelijk stemden zij toch in met de soevereiniteitsoverdracht binnen het kader van een Nederlands-Indonesische Unie. De steun in tweede termijn voor de noodzakelijke grondwetswijziging was echter afhankelijk gemaakt van de samenstelling van het nieuwe kabinet. De VVD hoopte door regeringsdeelname de in haar ogen veel te grote invloed van de staat in het maatschappelijk leven te kunnen indammen. De verkapte sollicitatie werd begrepen. VVD en CHU traden toe tot de coalitie van KVP en PvdA, die onder leiding kwam te staan van Drees.

Stikker werd minister van Buitenlandse Zaken. Zijn betrokkenheid bij het Indonesiëbeleid zou tot grote spanningen in de VVD leiden. In 1949, toen de soevereiniteitsoverdracht op handen was, nam het verzet in de partij toe. De oppositie was met name in Twente, Amsterdam en Den Haag gesitueerd. Enig eigenbelang was daaraan niet vreemd. In de afdeling Enschede - waar vooral de textielfabrikanten in actie kwamen - en Amsterdam - met veel partijleden 'die vanouds grote belangen hadden in de Indische Archipel'³³ - zullen economische motieven zeker een rol hebben gespeeld. Daarnaast versterkten 'oud-Indisch gasten' - veelal in den Haag en omstreken wonend - de oppositionele rijen.

In Groningen speelden deze overwegingen minder. De provincie was in de partijstrijd dan ook niet in de voorste gelederen te vinden. Op een vergadering die de kamercentrales³⁴ buiten het hoofdbestuur om in september 1949 belegden, namen de Groningers een middenpositie in. De afdeling Eenrum ging verder en veroordeelde ruiterlijk het optreden van de oppositie. Zij achtte deze 'in woordenkeus beneden de maat', en sprak het vertrouwen uit in de Tweede-Kamerfractie.³⁵ De ondercentrale Veendam besloot eveneens de oppositie niet te steunen.

De directe belangen mochten dan in Groningen niet zo groot lijken, de rekening van het partijconflict kreeg men ook hier gepresenteerd. De secretaris van de VVD-afdeling in de stad Groningen constateerde in zijn jaarverslag over 1949 een teruggang van het ledental met tien procent, wat hem overigens nog meeviel 'gelet op de vrij algemene teleurstelling over het Indische beleid'.³⁶ En aan het begin van 1950 stapte kamercentralevoorzitter Trijssenaar op, uit onvrede over de instemming van de beide liberale fracties in de Staten-Generaal met de soevereiniteitsoverdracht. Hij hield zijn terugtreden geheim tot na de statenverkiezingen.³⁷

In electoraal opzicht was de VVD immuun voor de gevolgen van de partijtwisten, zo bleek althans bij de statenverkiezingen van april 1950. Landelijk steeg de VVD naar 8,5%. In Groningen werd ook een lichte vooruitgang geboekt en 12,8% behaald. De Middenstandspartij dong opnieuw naar de liberale kiezersgunst, zij het alleen in de stad Groningen. 'Het lijdt

geen twijfel dat daardoor vele stemmen voor de VVD verloren zijn gegaan', zo meende de secretaris van de plaatselijk afdeling.³⁸

het tijdperk-Oud

In de jaren vijftig deelde Oud in de VVD de lakens uit.³⁹ Hij was voorzitter van de liberale fractie in de Tweede Kamer. Daarnaast was hij vlak na de oprichting van de VVD partijvoorzitter geworden als opvolger van Stikker, toen deze tot minister was benoemd. De invloed van Stikker binnen de VVD verminderte hierdoor. Na verloop van tijd kwamen de beide *founding fathers* ernstig met elkaar in aanvaring. In 1951 diende Oud in de Tweede Kamer een motie van afkeuring in tegen Stikkers beleid inzake Nieuw-Guinea. Daarna kwam het tussen hen niet echt meer goed. In 1952 keerde Stikker de Nederlandse politiek - inclusief de VVD - de rug toe.

Ouds positie was in die periode onbetwist, ook in Groningen. In deze kamercentrale werd hij bij de kandidaatstelling voor de kamerverkiezingen altijd zonder discussie en unaniem als lijstaanvoerder aangewezen. Als eerste man van de VVD stippelde Oud de politieke lijn uit. De verkiezingsprogramma's schreef hij zelf en bij de opstelling van de kandidatenlijsten hield hij een vinger aan de pols. Met het argument dat de fractie representatief en evenwichtig moest zijn samengesteld, verdedigde Oud een centralistische kandidaatstelling. Het aantal te verwachten kamerzetels werd gereserveerd voor een kopgroep van 'functioneel' aangewezen 'algemene kandidaten'. In de praktijk waren deze vooral afkomstig uit de Randstad. De lijst werd aangevuld met door de kamercentrales voorgedragen 'gewestelijke' kandidaten, van wie op grond van hun regionale bekendheid een electorale aantrekkingskracht werd verondersteld.

Voor de regio's - inclusief Groningen - was er in deze situatie weinig eer te behalen. Zo was bijvoorbeeld op de ontwerp-lijst voor de kamerverkiezingen van 1952 van de eerste tien kandidaten er slechts één niet uit het Westen afkomstig. Het Groninger hoofdbestuurslid mevr. M.J. Hartgerink-Koomans drong erop aan dat er meer verkiesbare plaatsen aan 'provinciale' kandidaten zouden worden toebedeeld. Hoewel de kamercentrales Groningen, Friesland, Drenthe en Gelderland haar verzoek steunden, veranderde er niets.⁴⁰ Bij de kandidaatstelling in 1959, toen de VVD electoraal in de lift zat, hadden de Groningers wél succes. Het conflict om de bezetting van de veertiende plaats op de kieslijst tussen de kamercentrales Rotterdam en Groningen, werd door de laatste in haar voordeel beslecht, met hulp van de andere drie noordelijke kamercentrales. 'Gebleken is, dat de buitengewesten in stemmenaantal het hebben kunnen opnemen tegen de grote steden van het westen en hun aanhang, zodat het deze niet is gelukt hun zin door te drijven. Er is thans een goede kans ontstaan dat een Groninger, met name Prof. Korteweg, tot Tweede-Kamerlid zal worden gekozen', zo hield kamercentralevoorzitter G. Loopstra opgetogen de ledenvergadering voor.⁴¹ Inderdaad maakte S. Korteweg, hoogleraar economie aan de Rijksuniversiteit, zijn opwachting in het parlement, het eerste 'Groninger' liberale Tweede-Kamerlid na Stikker.

regionale vertegenwoordiging in het hoofdbestuur

Kwamen de buitengewesten er bij de samenstelling van de parlementaire fracties amper aan te pas, bij de verkiezing van het landelijk hoofdbestuur lag dat anders. De PvdV - en later de VVD - borduurde hoofdzakelijk voort op de partijorganisatie van de LSP. Ook wat betreft de samenstelling van het hoogste partijorgaan ging men min of meer op oude voet verder. Het beginsel van een vaste afgevaardigde per centrale - dat de LSP in 1938 had ingevoerd - werd niet formeel overgenomen. Wel was door de PvdV in 'bindende notulen' vastgelegd dat het hoofdbestuur ervoor moest zorgen 'dat één van zijn leden vrouw is en dat de leden regionaal worden gekozen'.⁴² De centrale Groningen meende in 1947 dat aan haar en aan Amsterdam en Den Haag twee zetels in dit college toevielen. De andere centrales zouden elk met één zetel kunnen volstaan. Om praktische redenen meende Groningen dat het Dagelijks Bestuur door de westelijke centrales gekozen moest worden.⁴³ De verwoede pogingen die werden ondernomen om voor Groningen twee plaatsen veilig te stellen, leverden resultaat op. Zo maakte onder meer Voet zijn opwachting.

Bij de oprichting van de VVD gold deze bepaling formeel niet meer, hetgeen in Groningen tot verontrusting leidde. Kamercentralevoorzitter Trijssenaar dacht erover om op de oprichtingsvergadering een motie in te dienen 'waarbij voor de verkiezingen van H.B.-leden meer rekening wordt gehouden met de gewesten'.⁴⁴ Partijsecretaris Rutgers herinnerde er later echter aan 'dat de samenstelling van het Hoofdbestuur uitdrukkelijk niet op regionale basis is opgesteld; daarvoor heeft onze partij een partijraad'.⁴⁵ Toch kwam in de praktijk weinig terecht van het beginsel dat bij de benoeming van de hoofdbestuursleden uitsluitend gelet zou moeten worden op hun maatschappelijke en niet op hun geografische herkomst. Een goede geografische spreiding werd eigenlijk vanzelfsprekend gevonden. In de jaren vijftig was Groningen dan ook voortdurend vertegenwoordigd in dit bestuurscollege.

samenwerking noordelijke kamercentrales

In verband met de kandidaatstelling voor fracties en hoofdbestuur hadden de kamercentrales Friesland, Groningen en Drenthe nogal eens overleg met elkaar, zo nu en dan aangevuld met vertegenwoordigers uit de kamercentrales uit Overijssel en Gelderland. Zo werkte dit vijftal in 1949 samen bij de verkiezing van enkele uit het Noorden afkomstige kandidaten voor het Dagelijks Bestuur. Tien jaar later leidde de noordelijke samenwerking tot de verkiezing van de Groninger Korteweg als kamerlid.

Ook op andere terreinen onderhielden de drie noordelijke kamercentrales contact. In 1949 waren zij overeengekomen een deskundigencommissie in te stellen 'die de gemeenschappelijke belangen, als b.v. land-, water- en luchtverbindingen, havenvraagstuk enz. kan bestuderen en de kamerleden over de verlangens van de Noordelijke VVD-ers in deze voorlichten'.⁴⁶ Daarnaast werden spreekbeurten gecoördineerd ten tijde van verkiezingscampagnes, of samengewerkt om de organisatie van de partij in het Noorden te verbeteren (zie hieronder). Ook organiseerde het drietal gezamenlijk kadercursussen en belegden zij

een in beginsel jaarlijks terugkerend noordelijk congres. Pogingen om deze samenwerking meer te structureren, leden schipbreuk. Een in 1964 ingediend voorstel om een permanent VVD-bureau in te stellen voor de noordelijke provincies - dat zou moeten dienen als contactorgaan en informatiecentrum - werd door de verschillende besturen zonder veel discussie verworpen.⁴⁷

gebrekkige partijorganisatie

Dat de partijorganisatie in de jaren vijftig verbetering behoeftte, was velen duidelijk. W.H. Fockema Andreae, de voormalige liberale staatssecretaris van Oorlog, omschreef de VVD uit die periode ooit als 'een gezellige club van aardige mensen..., met een partij-apparaat dat op veel plaatsen met plakband aan elkaar wordt gehouden'.⁴⁸ Ook de organisatie van de kamercentrale Groningen was krakkemikkig. Het feit dat deze een administratrice in loondienst had, deed hier weinig aan af. De kamercentrale was verdeeld in acht ondercentrales, 'gegroepeerd om streekbladen, tegelijk een regionale eenheid omvattend'⁴⁹ - te weten: Centraal-Groningen, Fivelingo, Groningen-Haren, Groningen-Noord, Oldambt, Veenkoloniën, Westerkwartier en Westerwolde. Deze ondercentrales vaardigden vertegenwoordigers af naar het bestuur van de kamercentrale. 'Op deze wijze is een stevig contact in de gehele Centrale verzekerd', zo meende men.⁵⁰ In de praktijk viel dat echter wat tegen. Zo maakte de landelijke partijsecretaris in zijn verslag over 1952 gewag van afdelingen die waren opgeheven of die als niet langer bestaand werden beschouwd, 'daar zij sinds jaren niet hebben voldaan aan hun verplichtingen tot contributie-afdracht en taal noch teken van zich hebben laten horen'. Van de 33 afdelingen die hij in dit verband met name noemde, was maar liefst een kwart uit Groningen afkomstig.⁵¹

propagandist als wondermiddel

Gezien deze klacht van de landelijke partijsecretaris lijkt het erop dat de inspanningen van de regionaal propagandist voor het Noorden, die eerder in 1952 in Groningen was aangesteld, nog weinig effect hadden gesorteerd. Enkele jaren daarvoor hadden de kamercentrales Friesland en Drenthe F.C. Dutijn Noordberger als propagandist in dienst genomen. Tot zijn taken behoorde het leiding geven aan de propaganda bij de verkiezingen en de ondersteuning van de afdelingen. De kamercentrale Groningen was uitgenodigd om mee te doen, maar haakte af vanwege de vijfduizend gulden die men jaarlijks zou moeten opbrengen. Bovendien verschilde men ook van mening wat betreft de taken van de functionaris. De Groninger liberalen hadden behoefte aan 'een propagandist, die de handelingen der VVD-ers in de besturende colleges nader aan de kiezers bekend maakte en voorlichtend zou werken. Een propagandist die "de boer opging" kwam hun minder juist voor'.⁵²

Begin 1952 ging Groningen toch om, mede op aandringen van het landelijk secretariaat. Inmiddels was het hoofdbestuur zelf ook overgegaan tot de aanstelling van een landelijk 'organisator/propagandist'. De afdeling Groningen stelde mede een bedrag ter beschikking, maar in het verslag over 1952 werd wat zuur opgemerkt dat de propagandist zijn gezicht nog niet in de

stad had laten zien, ondanks toezeggingen dat hij daar een paar weken zou werken.

Dutijn Noordberger bleef niet lang in dienst van de Groninger kamercentrale. Waar Friesland en Drenthe wel in staat bleken de benodigde financiën bijeen te brengen, liet Groningen het afweten. In januari 1954 meende de algemene vergadering 'dat de financiële offers die gevraagd worden te groot zijn voor de Centrale' en zij besloot het contract met de propagandist te beëindigen.⁵³ In november 1955 werd een nieuwe propagandist actief, O. de Vries, aangesteld door het hoofdbestuur. Tegen betaling van f 20,- per dag en een onkostenvergoeding van f 10,- per dag, bezocht hij drie dagen in de week de verschillende afdelingen in Groningen en Drenthe. Een 'voorlopige urgentielijst van propagandistische werkzaamheden in de kamercentrale Groningen' werd opgesteld. De Vries moest vooral aandacht besteden 'aan de maatschappelijke spreiding'. Zo moest in de verschillende afdelingen en gemeenten 'het agrarische element sterk worden verminderd ten gunste van de middenstand, bij voorkeur winkeliers of ambachtslieden en indien dit niet mogelijk blijkt commissaires, caféhouders, kleine aannemers, zo mogelijk onderwijzend personeel'.⁵⁴

Met trein en bus reisde De Vries door Groningen om de VVD in verschillende plaatsen in de provincie weer aan een 'contactadres' te helpen. Hij bezocht voormalige bestuurders van reeds lang ter ziele gegane VVD-afdelingen. Als die er niet waren geweest, spoorde hij oud-bestuursleden van de LSP of de PvdV op met het verzoek om opnieuw activiteiten te organiseren. Bij de vorming van een nieuw bestuur werd gepoogd in ieder geval een landbouwer, een middenstander en een industrieel zitting te laten nemen. Was er eenmaal een voorlopig bestuur gevormd, dan werd in het plaatselijke café een oprichtingsvergadering belegd.

Eén keer in de twee weken zond De Vries een rapport over zijn vorderingen aan de landelijke propagandist. Hieruit blijkt dat de oorzaak van de inactiviteit van afdelingen vaak gelegen was in conflicten binnen de afdelingsbesturen. Ook het bestaan van partijen als 'Gemeentebelang' of 'Algemeen Belang' werd vaak als oorzaak voor de passieve staat opgegeven. Tot zijn verbazing trof De Vries in Scheemda een VVD-afdeling aan, die volgens het algemeen secretariaat al lang was opgeheven. Regelmatig vonden hier sprekersavonden plaats met VVD-kamerleden, en ook werd er bij de vijftig leden gewoon contributie geïnd.⁵⁵

De contacten met het landelijk partijsecretariaat in Den Haag verliepen niet altijd even soepel. Om de door De Vries aangeboorde contactadressen voor de partij te winnen, zouden deze een aantal weken het partijorgaan en propagandamateriaal gratis thuisbezorgd krijgen. Meermalen kwam het echter tot grote ergernis van de propagandist voor, dat Den Haag het liet afweten. Op 6 juni 1956, zeven dagen voor de Tweede-Kamerverkiezingen, schreef De Vries misnoegd: 'Eindelijk 1000 exemplaren van Liberaal Manifest ontvangen.'

In 1960 staakte De Vries zijn werkzaamheden. De kamercentralevoorzitter bedankte hem uitvoerig. Als dank kreeg De Vries een vulpen aangeboden. Door het landelijk partijsecretariaat werd in het *Nieuwsblad van het Noorden* nog een advertentie geplaatst voor een opvolger, maar dit leidde niet tot een nieuwe aanstelling.

tussen kiesvereniging en afdeling

Ondanks alle inspanningen lukte het niet echt de organisatie van de VVD hecht te funderen. Dit was niet alleen in in Groningen het geval, maar eigenlijk overal in het land. Aan het begin van de jaren vijftig stelde de partijsecretaris teleurgesteld vast dat 'het aantal vrijzinnige kiezers, dat in de VVD georganiseerd is, wel bedroevend klein' is.⁵⁶ Hij vreesde ervoor dat de partij steeds minder representatief zou worden voor het vrijzinnige kiezerscorps, en beviel huisbezoek aan als het meest effectieve middel om nieuwe leden te winnen.

Omdat lang niet alle afdelingen hun ledental opgaven aan het partijsecretariaat, kon na de oprichting van de VVD lange tijd niet met zekerheid het landelijke ledental worden vastgesteld. Zo hadden in de jaren 1949-1951 achtereenvolgens slechts 79, 131 en 95 afdelingen zich van hun taak gekweten. In 1952 gaven 242 van de 309 afdelingen de cijfers door. In totaal waren zij goed voor 19.452 leden. Hiervan woonden er 2.124 (10,9%) in de provincie Groningen.

In het midden van de jaren zestig, twee decennia na de oprichting van de PvdV, leed de partijorganisatie van de VVD nog altijd aan dezelfde kwalen als haar voorgangers. Na een grootschalige enquête naar de stand van zaken onder de afdelingen, moest het hoofdbestuur in 1966 misnoegd constateren dat de organisatie nog vele feilen vertoonde. 'Het karakter van vele afdelingen is teveel dat van een kiesvereniging. Dit betekent dat men activiteiten in hoofdzaak beperkt tot perioden van kandidaatstellingen en verkiezingen.'⁵⁷ De kamercentrale Groningen bracht het er maar matig af. De pogingen van de regionale propagandisten in de jaren vijftig om hier meer middenstanders tot het VVD-lidmaatschap te bewegen leken te zijn mislukt, getuige één van de bevindingen van de enquête: 'De middenstand stemt VVD maar wenst uit vrees voor klantenverlies geen lid te worden en daarentegen zijn de VVD stemmende agrariërs wel lid.' Er werd in Groningen amper aan huisbezoek gedaan en de afdelingen ontplooiden vrijwel geen activiteiten. 'De afdelingen zijn te klein om vergaderingen te organiseren. Ook vertonen de leden weinig interesse', zo luidde de diagnose.⁵⁸ Niet alleen moest het kader meer 'organisatie-minded' worden, ook moest de scholing worden verbeterd vanwege 'sterke staaltjes van politiek analfabetisme' die in de enquête waren aangetroffen.⁵⁹

electorale ontwikkelingen van de jaren vijftig

In 1952, nadat het kabinet-Drees zijn periode had volgemaakt, haakte de VVD teleurgesteld af. Oud paste ervoor om nog langer als 'gevelsiering' te dienen voor de rooms-rode coalitie. Op Telders' driedeling van de Nederlandse politiek baseerde hij zijn idee van de 'derde macht'. VVD, ARP en CHU zouden moeten samenwerken om roomsen en vooral roden het hoofd te bieden. De protestantse partijen gaven echter de voorkeur aan het regeringspluche en de VVD belandde in de oppositie.

In dit zelfgekozen isolement dat zeven jaren zou duren, trok de VVD fel van leer tegen de PvdA.⁶⁰ De strijd tegen het socialisme, staatsinmenging en de 'albedillende overheid' leverde de VVD aanvankelijk weinig electoraal gewin op (zie figuur 2). De partij won in 1952 licht en behaalde 8,8% van de

stemmen, maar aan de periode van voortdurende vooruitgang van na de oorlog leek een einde gekomen. Bij de staten- en kamerverkiezingen van 1954 en 1956 werd exact hetzelfde resultaat geboekt. Ook in Groningen was de groei er vrijwel uit. Bij de kamerverkiezingen van 1952 en 1956 behaalde de VVD 12,7 resp. 12,9%; bij de tussenliggende verkiezingen voor de Provinciale Staten 11,4%.

Deze onverwachte teruggang bij de statenverkiezingen in 1954 werd door de secretaris van de afdeling Groningen in zijn verslag over dat jaar toegeschreven aan de Middenstandspartij. Deze groepering, die de VVD al vaker had dwars gezeten, behaalde nu een zetel. Zij vond vooral veel weerklank in de stad Groningen. De afdelingssecretaris stak de hand in eigen boezem. Door 'een tamelijk ongelukkig gevoerde propaganda... waren de kleine middenstanders... kopschuw geworden, met als gevolg, dat de Middenstandspartij de volle oogst kon binnenhalen', zo meende hij.⁶¹ Uit een enquête die onder de middenstanders in de stad Groningen was gehouden, bleek dat 'een deel van deze, vroeger op de VVD stemmenden, meenden dat hun belangen door de VVD niet goed behartigd worden, omdat er te veel intellectuelen en te weinig middenstanders op de kandidatenlijsten voor de verkiezingen voorkomen'.⁶² Uitspraken van het uit Groningen afkomstige Eerste-Kamerlid H.D. Louwes over coöperaties, alsmede de steun van de liberale gemeenteraadsfractie voor de bouw van een warenhuis, vormden stenen des aanstoots. Gezien deze aanhoudende politieke dreiging vanuit de hoek van de middenstand was het weinig verwonderlijk dat er de Groninger VVD veel aan gelegen was om deze sociale groep meer zichtbaar in de partijgelederen op te nemen, zoals de regionale propagandisten in deze jaren voor elkaar poogden te krijgen.

Ook de kamerverkiezingen van 1956 verliepen wat teleurstellend voor de VVD. Met zorg sloegen de liberalen in Groningen de groei van de PvdA gade. De forse sociaal-democratische terreinwinst (van 38,0% in 1952 naar 42,3% in 1956) hing volgens regionaal propagandist De Vries mede samen met de veranderende sociaal-economische structuur van de provincie. Hij gaf voor Appingedam als verklaring van het achterblijven van de liberalen 'de aanwas van werkvolk' op, terwijl de winst van de PvdA in Delfzijl toegeschreven werd aan de komst van een soda-fabriek 'met werknemers die wel voornamelijk PvdA zouden stemmen'.⁶³

In 1958 boekte de VVD in de statenverkiezingen zeer gunstige resultaten. Landelijk sprong de partij naar 11,4%; in Groningen naar 15,5%. Dit keer hadden de liberalen niets te duchten van enige concurrentie van splinterpartijen. De Middenstandspartij verdedigde haar zetel niet eens. Hoewel de verhoudingen tussen de VVD en de PvdA in 'Den Haag' zeer slecht waren, traden de Groninger liberalen voor het eerst na de oorlog toe tot het provinciebestuur. T.H. Huisman uit Groo-
tegestast werd gedeputeerde.

De opgaande liberale electorale lijn werd een jaar later voortgezet bij de vervroegde kamerverkiezingen. Deze waren uitgeschreven na de val van het vierde kabinet-Drees. Nu oogstte de VVD de vruchten van haar jarenlange oppositie tegen de rooms-rode coalitie. Vóór de verkiezingen hadden de liberalen te kennen gegeven beslist niet met de PvdA in een kabinet te gaan zitten. De VVD richtte al haar pijlen op de impopulai-

re bestedingsbeperking van het gevallen kabinet en werd met 12,2% in één klap de derde partij in Nederland. Ook in Groningen was de winst groot; hier werd 16,0% van de stemmen behaald. In alle euforie werd de komst van een nieuwe rivaal ter rechterzijde over het hoofd gezien: de Boerenpartij, die samen met de Partij voor Landbouw en Middenstand met één kandidatenlijst uitkwam. Landelijk verwierf deze combinatie 0,7% van de stemmen; in Groningen wat minder. De tijd voor de Boerenpartij was nog niet rijp; in de jaren zestig zou de VVD meer van haar merken.

hier ergens figuur 2

crisis

De felle campagne tegen de PvdA bracht de VVD aan het einde van de jaren vijftig geen windeieren. Vergeleken met 1946 was het liberale electorale aandeel in 1959 bijna verdubbeld. Bovendien verruilde de partij de oppositiebanken voor een plaats achter de regeringstafel: de VVD trad toe tot het kabinet-De Quay. De regeringsdeelname bekwam de partij echter slecht. Bij de statenverkiezingen van maart 1962 ondervond de partij een aanzienlijke terugslag. Landelijk (en in Groningen) moesten de liberalen ongeveer 2% inleveren. Partijsecretaris D.W. Dettmeijer sprak van een 'gevoelige tik'. 'In het bijzonder in de grote centra van ons land, waar wij bij de grote verkiezingen veel stemmen van de z.g. *floating vote* hadden gekregen, leden wij nu aanzienlijke verliezen.'⁶⁴

De terugslag, die grotendeels werd geweten aan de overgang van oppositie- naar regeringspartij, leidde tot grote interne onrust. Zo verscherpte zich de sluimerende tegenstelling tussen Oud en H. van Riel. Deze laatste was Oud in 1949 als ondervoorzitter van de VVD opgevolgd. In 1958 werd hij voorzitter van de liberale senaatsfractie. De verstandhouding tussen beide kopstukken vertroebelde in 1959, toen Oud Van Riel passeerde voor een ministerspost. De beide liberale fractievoorzitters in de Staten-Generaal kwamen vervolgens regelmatig met elkaar in aanvaring.

Tegelijkertijd ging een roep om verandering door de partij. Een aantal vernieuwingsgezinde partijleden verenigde zich in het Liberaal-Democratisch Centrum. Het hoofdbestuur van de VVD verloor de greep op de ontwikkelingen, waarvan de kamercentrales profiteerden. Zij gingen zich nadrukkelijker met de gang van zaken bemoeien. In de zomer van 1962 trokken de besturen van de drie noordelijke kamercentrales samen met die van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag in een brandbrief aan de bel. Men bekritiseerde de electorale achteruitgang en veroordeelde de ruzie tussen Van Riel en Oud. Het vertrouwen in de laatste werd opgezegd. In het voorste gelid van de rebellie van de kamercentrales stond de voorzitter van Groningen, Loopstra. Door hun interventie slaagden de regionale partijorganisaties erin om hun invloed uit te breiden en deze formeel vast te leggen. In 1963 werd besloten dat zij een eigen vertegenwoordiger in het hoofdbestuur zou krijgen. Voor de kamercentrale Groningen nam Loopstra zitting. Hij zou tot 1970 van het hoofdbestuur deel uitmaken.

electorale stagnatie in de jaren zestig

Nadat de kamercentrales hem de wacht hadden aangezegd, koos Oud eieren voor zijn geld. Hij maakte als kandidaat-lijsttrekker bij de kamerverkiezingen van 1963 plaats voor E.H. Toxopeus. De wisseling in het politiek leiderschap behoeftte de VVD niet voor electoraal verlies. Ten opzichte van de vorige kamerverkiezingen verloor de VVD flink; vergeleken bij de statenverkiezingen herstelde zij zich weer wat. Groningen week echter af van dit landelijke patroon: hier zette de achteruitgang zich voort (zie tabel 2).

Bij deze verkiezingen moest de VVD zich nogal wat liberale splintergroeperingen van het lijf houden. Deze opereerden onder in de liberale traditie vertrouwd aandoende namen: de Liberale Staatspartij van L.J.R. ridder Van Rappard en de Liberale Unie, die samenwerkte met 'Veilig Verkeer' en '100.000 woningen per jaar'. Deze groeperingen kregen overigens geen voet aan de grond, in tegenstelling tot de concurrent die in 1959 voor het eerst van zich liet horen. 'Aan de rechterflank van het politieke strijdperk is een nieuw fenomeen verschenen, de 'Boerenpartij', die erin slaagt kiezers bij de VVD weg te lokken', zo stelde de parlementair historicus Bosmans vast.⁶⁵ Vlak voor de verkiezingen in 1963 kreeg de Boerenpartij grote bekendheid, toen in Drenthe enkele boerderijen werden ontruimd van boeren die weigerden de verplichte heffing van het Landbouwschap te voldoen. Aangevoerd door H. Koekoek bleek de Boerenpartij in staat vele proteststemmen aan te trekken - ook in Groningen.

Rond het midden van de jaren zestig was de glans wat verdwenen van de staatkundige positie van de VVD. De samenwerking met de confessionele partijen die in 1963 nog was gecontinueerd met de vorming van het kabinet-Marijnen, liep twee jaar later spaak. Nadat de regering was gevallen over het media-vraagstuk, ruilden de confessionelen de liberalen in voor de sociaal-democraten. Verder boden de statenverkiezingen van 1966 weinig perspectief. Landelijk leek de rek er wat uit bij de VVD - de partij bleef vergeleken met 1963 in percentage vrijwel gelijk. Groningen daarentegen toonde een tamelijk somber aanzien: hier hield de electorale achteruitgang gewoon aan. Terwijl de liberalen in het Zuiden kwamen opzetten en voor het eerst tot de Staten van Limburg doordrongen, kreeg het oude Groninger liberale bolwerk het moeilijk. De kwantitatieve superioriteit van het liberalisme in deze provincie liep zware schade op. Het aanzienlijke verschil met het landelijke gemiddelde dat bijna twee decennia lang zichtbaar was, liep plotsklaps terug (zie figuur 2).

slot

De Groninger vrijzinnigen, die in de periodes van de politieke radicalisering in het midden en aan het einde van de negentiende eeuw in Nederland tot de koplopers hadden behoord, waren ten tijde van de naoorlogse vernieuwingseuforie niet meer in het voorste gelid te vinden. De met de oprichting van de PvdA beoogde 'doorbraak' van de verstarde politieke verhoudingen was aan velen van hen niet besteed. Nogal wat vrijzinnig-democraten pasten voor de overgang naar de PvdA en schaarden zich in de liberale rijen. De progressieve inslag van politiek-vrijzinnige stroming in Groningen verbleekte hierdoor. De

VDB verdween van het toneel en ging op in de PvdA, die naar verloop van tijd steeds meer trekken van de vooroorlogse sociaal-democratie zou gaan krijgen. Door de overgang van een deel van de kiezers van de VDB naar de behoudend-liberale stroming - de uit de Vrijheidsbond/LSP voortgekomen PvdV en later de VVD - won deze veld.

De VDB was gedurende het interbellum in Groningen door de bank genomen twee keer zo sterk geweest als landelijk het geval was. Deze verhouding ging na 1945 gelden voor de liberalen. Terwijl de Vrijheidsbond/LSP voor de Tweede Wereldoorlog in de provincie percentueel even sterk was als in het land, torenden hun erfopvolgers PvdV en VVD hoog boven het landelijk gemiddelde uit - in de eerste jaren althans. Het verschil werd in de loop der jaren echter wel kleiner. In 1946 trokken de Groninger liberalen in verhouding bijna een keer zoveel kiezers als landelijk. Twee jaar later was dat nog de helft, en aan het einde van de jaren vijftig ongeveer een derde. Tegen het midden van het volgende decennium blijkt duidelijk dat het laatste onderscheidende kenmerk van het Groninger liberalisme - zijn naar verhouding getalsmatige superioriteit - bezig is te verdwijnen.

noten

1. Zie voor de relatie tussen liberalen en vrijzinnig-democraten in de jaren dertig: R.A. Koole, 'Twee gezichten van de vrijheidsliefde. Progressieve en conservatieve liberalen in de eerste helft van de twintigste eeuw', in: G. Voerman e.a, *De vrijzinnig-democratische traditie*, Amsterdam, 1991, 32-53.
2. Zie L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Dl.4, tweede helft: mei '40 - maart '41, Den Haag, 1972, 527-536.
3. Zie A.D.H. Huysman, 'Kordate studenten in oorlogstijd', in: *NRC-Handelsblad*, 29 juni 1985.
4. Zie de 'Oproep van de Nederlandse Volksbeweging', in: Ruitenbeek, *op.cit.*, 257-258.
5. Zie voor de fusie van de VDB in de PvdA: G. Voerman, 'Het einde van een politieke koorddans. De overgang van de VDB naar de PvdA', in: Voerman, *De vrijzinnig-democratische traditie*, 88-109.
6. O. Knottnerus, 'Omstreden Doorbraak (1945-1965)', in: P. Hoekman, J. Houkes en O. Knottnerus, *Een eeuw socialisme en arbeidersbeweging in Groningen 1885-1985*, Groningen, 1986, 214 en 276.
7. Zie de *Winschoter Courant*, 9 februari, 9 maart, 12 maart en 16 maart 1946. Zie verder E.G. Molema, 'Hoe de VVD afdeling Winschoten is ontstaan', in: *Informatiebulletin kamercentrale Groningen*, februari 1978, 3-4.
8. Zie voor de na-oorlogse ontwikkelingen in het liberale kamp M.F. Westers, *Mr. D.U. Stikker en de na-oorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland*, Amsterdam, 1988, 69-98.

9.D.U. Stikker, *Memoires. Herinneringen uit de lange jaren waarin ik betrokken was bij de voortdurende wereldcrisis*, Rotterdam, 1966, 3, 7.

10. Westers, *op.cit.*, 74.

11. J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)*, Deventer, 1978, 85.

12. In twee brieven, gedateerd 3 juni 1945 en 22 juli 1945, liet Ebels desgevraagd aan Siebers weten, dat hij geen heil zag in de heroprichting van de LSP. In de brief van 22 juli 1945 schreef Ebels: 'In zijn huidige vorm heeft de Liberale partij m.i. geen toekomst meer. Ik hoop dat er iets breeders zal groeien en ik verwacht altijd nog veel van de N.V.B.' Persoonlijke collectie L.H.M. Osterholt.

13. Notulen vergadering van het bestuur van de centrale Groningen, d.d. 11 december 1948. Persoonlijke collectie L.H.M. Osterholt.

14. R.A. Koole, 'Partijfinanciën en bedrijfsleven', in: *Jaarboek 1984 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1985, 126-127.

15. Zie G. Voerman, 'Om de vrijzinnig-democratische erfenis. De verhouding tussen liberalen en socialisten in de jaren 1945-1952', in: *Liberaal Reveil*, 33 (1992), 1 (feb./mrt.), 25-30.

16. Geciteerd bij Voerman, 'Om de vrijzinnig-democratische erfenis', 27.

17. Ook de ledenaanwas van de PvdA in Groningen was teleurstellend. 'De groei van het ledental van 6100 naar 8500 viel tegen bij het landelijke beeld dat de nieuwe partij twee maal zoveel leden wist te boeken als de SDAP', aldus Knottnerus, *op.cit.*, 214.

18. De in de PvdA opgegane CDU nam in 1939 in Groningen met ruim 10% van de stemmen een sterke positie in. Mogelijk is een deel hiervan in 1946 naar de protestants-christelijke partijen gevloeid.

19. *Verkiezingen in Nederland*, Amsterdam, 1951, 37.

20. D. Bosscher, 'Een energieke provincie', in: P.Th.F.M. Boekholt e.a., red., *Rondom de reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen 1594-1994*, Assen, 1994, 174.

21. Bosscher, *op.cit.*, 176.

22. Zie Knottnerus, *op.cit.*, 216.

23. *Vrij!*, 18 juli 1947 en 15 augustus 1947.

24. *Vrij!*, 6 juni 1947.

25. Zie over de totstandkoming van de VVD R. Koole, P. Lucardie en G. Voerman, *40 jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie*, Houten, 1988, 41-60.
26. Brief van J.G. Bettink aan W. Loos, d.d. 27 januari 1948. DNPP; collectie-Bettink, no. 8.
27. Verslag van de algemene vergadering der Centrale Groningen', d.d. 19 februari 1949. Persoonlijke collectie L.H.M. Osterholt.
28. *Vrijheid en Democratie*, 24 juni 1949.
29. Kottnerus, *op.cit.*, 277.
30. Notulen vergadering van het bestuur van de centrale Groningen, d.d. 25 september 1948.
31. Zie *Keesings Historisch Archief*, 1948, 7615.
32. Jaarverslag 1948 van de VVD-afdeling Groningen. DNPP; archief VVD-afdeling Groningen, no. 9.
33. M. Wessels, *De liberalen. Schets van een politieke stroming*, Den Haag, 1981, 31.
34. Hoewel de VVD pas in 1955 de aanduiding 'kamercentrale' introduceerde, wordt deze term hier ook voor de periode vanaf 1948 gehanteerd.
35. Notitie VVD-afdeling Eenrum, d.d. 20 oktober 1949. DNPP; collectie-Koornneef, no. 19.
36. Jaarverslag 1949 van de VVD-afdeling Groningen. DNPP, archief VVD-afdeling Groningen, no. 9.
37. Notulen bestuursvergadering Centrale Groningen, d.d. 11 februari 1950. Persoonlijke collectie L.H.M. Osterholt.
38. Jaarverslag 1950 VVD-afdeling Groningen. DNPP; archief VVD-afdeling Groningen, no. 9.
39. Zie Koole, Lucardie en Voerman, *op.cit.*, 73-76.
40. Kort verslag van een vergadering van verkiezingsraadsleden der Centrales Groningen, Leeuwarden, Assen, Zwolle, Arnhem, Dordrecht, Amsterdam en Haarlem der VVD, gehouden op Zaterdag 3 November (1951) te Zwolle. Persoonlijke collectie L.H.M. Osterholt.
41. Verslag Algemene Vergadering der Kamercentrale Groningen', d.d. 7 februari 1959.
42. Koole, Lucardie en Voerman, *op.cit.*, 38.
43. Notulen van de vergadering van het bestuur van de centrale Groningen, d.d. 19 april 1947. Persoonlijke collectie L.H.M. Osterholt.

44. Notulen van de vergadering van het bestuur van de centrale Groningen, d.d. 27 december 1947. Persoonlijke collectie L.H.M. Osterholt.

45. Koole, Lucardie en Voerman, *op.cit.*, 77.

46. Kort verslag van de bijeenkomst van besturen Centrales Friesland, Drenthe en Groningen, d.d. 1 oktober 1949. Persoonlijke collectie L.H.M. Osterholt.

47. Jaarverslag 1964 van de kamercentrale Groningen. Persoonlijke collectie L.H.M. Osterholt.

48. Geciteerd bij Koole, Lucardie en Voerman, *op.cit.*, 79.

49. Kort verslag van de bijeenkomst van besturen Centrales Friesland, Drenthe en Groningen, d.d. 1 oktober 1949. Persoonlijke collectie L.H.M. Osterholt.

50. *Ibidem*.

51. Jaarverslag 1952 van de secretaris van de VVD. DNPP; collectie jaarverslagen.

52. Notulen van de bijeenkomst van de besturen van de drie Noordelijke Centrales, d.d. 3 juni 1950. Persoonlijke collectie L.H.M. Osterholt.

53. Verslag Algemene Vergadering der Centrale Groningen, d.d. 23 januari 1954. Persoonlijke collectie L.H.M. Osterholt.

54. Voorlopige Urgentielijst van propagandistische werkzaamheden in de Kamercentrale Groningen; bijlage bij een brief van 20 december 1955 van de administratrice van de kamercentrale Groningen aan L. van Vlaardingen. ARA; VVD-archief, no. 796.

55. Rapportage van O. de Vries aan L. van Vlaardingen, d.d. 14 januari 1956. ARA; VVD-archief, no. 796.

56. Jaarverslag 1952 van de secretaris van de VVD. DNPP; collectie jaarverslagen.

57. Enkele opmerkingen over de structuur van de VVD. Bijlage bij het Jaarverslag van de Secretaris over het jaar 1966. DNPP; collectie jaarverslagen.

58. Toelichting bij de enquête gehouden in de rijkskieskring-Groningen over de situatie van de VVD aldaar in het tijdvak september 1963 - juli 1964. ARA; VVD-archief, no. 960.

59. Enkele opmerkingen over de structuur van de VVD. Bijlage bij het Jaarverslag van de Secretaris over het jaar 1966. DNPP; collectie jaarverslagen.

60. Zie B.F.M. Otten, '"Verbreekt de rode boeien". Het antisocialisme van de VVD in de jaren 1952-1959', in: *Liberaal Reveil*, 33 (1992), 2 (apr.), 51-58.

61. Jaarverslag 1954 VVD-afdeling Groningen. DNPP; archief VVD-afdeling Groningen, no. 9.

62. Notulen der vergadering van het Algemeen Bestuur, d.d. 5 oktober 1954. DNPP; archief VVD-afdeling Groningen, no. 4.

63. Verslag van O. de Vries aan L. van Vlaardingen, d.d. 30 juni 1956. ARA; VVD-archief, no. 796.

64. Jaarverslag 1962 van de secretaris van de VVD. DNPP; collectie jaarverslagen.

65. P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland*. Bewerkt en voor de periode na 1940 aangevuld door dr. J. Bosmans, Assen, 1979, 366.

DE TWEEDE JEUGD VAN HET LIBERALISME

VVD en D66, 1967-1994

G. Voerman

'De gang van zaken in het afgelopen jaar hebben zowel landelijk als plaatselijk het vertrouwen versterkt in de toekomst van het liberalisme als georganiseerd in de VVD. Het politieke beeld in ons land is er thans een van afbrokkelende oude partijen en van onrijpe nieuwvormingen. Daartussen houdt de VVD koers en wint zij voortdurend aanhang.' Zo kenschetste H. Koornneef als secretaris van de afdeling Groningen de positie van de VVD in zijn verslag over 1967.¹ Hij gaf daarmee blijk van een vooruitziende blik. De jaren zeventig en vroege jaren tachtig zijn immers te karakteriseren als de *renaissance* van het liberalisme. Vergeleken met het interbellum was het de liberalen na de Tweede Wereldoorlog al een stuk beter vergaan. In bescheiden tempo verbeterden zij hun posities, met als hoogtepunt de verkiezingen van 1959. Vervolgens brak een periode van stagnatie aan. Deze pas op de plaats hield - en hier tastte de Groninger afdelingssecretaris enigszins mis - aan tot 1972. Daarna volgde een tijdvak van stormachtige groei. In 1982 stemde bijna een kwart van het Nederlandse kiezerscorps op de VVD.

De oorzaken voor deze groei zijn vooral gelegen in de ontzuiling. In de jaren zestig maakten vele confessionelen zich los van hun zuil en de daarmee verbonden politieke partijen. Vooral de katholieke zuil werd hierdoor getroffen. Uit dit reservoir van politiek ontheemde kiezers konden met name de PvdA en de VVD putten. Zij werden hierbij echter voor de voeten gelopen door een nieuwkomer: Democraten '66. Hoewel D66 zichzelf als niet-ideologisch beschouwde, ontwikkelde zij zich na verloop van tijd in meer links-liberale richting.

De Groninger liberalen konden de uitbundige vooruitgang van de landelijke VVD niet volgen. De electorale groei bleef hier achter, waardoor Groningen werd 'ingehaald'. Dit hoofdstuk beschrijft het einde van het traditionele Groninger standsverschil. Ook wordt de verhouding tussen de provinciale en landelijke partijorganisatie uit de doeken gedaan. Daarbij wordt meer zijdelings ingegaan op de ontwikkeling van D66 in deze provincie.²

ontzuiling

In de jaren zestig liep het verzuilde bestel zware averij op. De integrerende politieke en maatschappelijke werking ervan nam af en de organisatorische samenhang binnen de zuilen werd minder. De roep om democratisering en inspraak belaagde de 'regentenmentaliteit'. Aan deze veranderingen lag een complex van factoren ten grondslag, zoals de toegenomen welvaart, de

vergrote sociale mobiliteit, de introductie van de televisie, de secularisatie, ontkerkelijking en deconfessionalisering, de individualisering en het veranderende normbesef dat uitliep op de *permissive society*.

Ook de politiek werd door deze ontwikkelingen beroerd. Lange tijd lieten de meeste kiezers in Nederland hun politieke voorkeur bepalen door de kerk of de sociale klasse waartoe zij behoorden. In de jaren zestig kwam de klad in die vanzelfsprekendheid. De vijf grote partijen (KVP, ARP, CHU, PvdA en VVD) moesten terrein prijs geven. De strijd om de niet (langer) verzuilde, 'zwevende' kiezer ontbrandde. De gevestigde partijen kregen hierbij geduchte concurrentie van nieuwkomers als de Boerenpartij, D66, de Politieke Partij Radicalen (PPR), Democratisch Socialisten '70 (DS'70) en de Nederlandse Middenstandspartij (NMP).

Onder deze gewijzigde omstandigheden waren verkiezingen niet langer een *oratio pro domo* - een soort rituele volkstelling waarbij de verzuilde achterban voor de stembus werd opgetrommeld. De campagne kreeg steeds meer het karakter van een ware electorale veldslag, die zich vooral op de beeldbuis ging voltrekken. De persoon van de politicus werd zo letterlijk het gezicht van de partij.

Deze ontwikkelingen waren ook van invloed op de VVD. Na een stabiele periode gedurende de jaren zestig waarin zij ruim 10% van de stemmen behaalde, brak de partij in 1972 plotseling door met 14,4%. Twee - hierboven reeds aangeduide - factoren waren op deze 'grote sprong voorwaarts' van invloed: het ontzuilingsproces en de persoon van H. Wiegel, de 'telegenieke' partijleider in wie de VVD een stemmentrekker van formaat had. De VVD kon echter niet alleen de electorale vruchten van de ontzuiling plukken. Haar monopoliepositie op het liberale erf zou worden aangetast met de komst van D66.

oprichting D66

In september 1966 verscheen het 'Appèl aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie'. Een initiatiefcomité presenteerde hierin een 'plan voor herdemocratisering' van het politieke bestel. Het comité lanceerde een aantal ideeën om de band tussen parlement en kiezer weer te herstellen, zoals de rechtstreekse verkiezing van de minister-president en de invoering van het districtenstelsel. Na vele instemmende reacties besloten de initiatiefnemers tot de oprichting van D66. De stichting was overigens hoofdzakelijk een randstedelijke aangelegenheid. Uit Groningen was slechts één initiatiefnemer afkomstig.

D66 was door de oprichters niet als een blijvertje bedoeld. Opzet was het politieke bestel te laten 'ontploffen'. Door het op verouderde sociaal-economische scheidslijnen en ideologieën gebaseerde partijwezen moest de bezem. Tegenover beginselpartijen als PvdA, VVD en de confessionelen afficheerde zij zich als een programpartij, 'zakelijk en ondogmatisch'. D66 noemde dat 'pragmatisch'; haar politieke tegenstanders spraken van 'opportunistisch'. Ondanks deze koudwatervrees voor ideologische etiketten bewoog D66 zich gaandeweg in links-liberale richting.³ Deze aanduiding is echter in de par-

tij omstreden, zeker bij de eerste partijleider H. van Mierlo. Zijn opvolger J. Terlouw evenwel sprak in 1974 onbekommerd over D66 als een 'redelijke, analytische, ondogmatisch progressief-liberale partij'.⁴

Ofschoon D66 zich zeker niet als liberaal aandiende, waren bij de totstandkoming ervan nogal wat VVD-ers betrokken. Zestien van de 44 oprichters waren VVD-lid geweest.⁵ Landelijke kopstukken waren hieronder niet te vinden; het gewezen Amsterdamse VVD-gemeenteraadslid J.P.A. Gruijters was wellicht de meeste bekende. Het - reeds in het vorige hoofdstuk genoemde - Liberaal-Democratisch Centrum (LDC) scheurde en de helft van de 250 leden trad tot D66 toe. Ook binnen de JOVD rommelde het; een aantal leden waagde eveneens de oversteek.

D66 en VVD in Groningen

In de provincie Groningen kwamen ook afdelingen van D66 van de grond. Aanvankelijk verliep dit moeizaam. Van de 3.774 leden die de partij eind 1968 telde, woonden er hier 141 (3,7%). Honderd daarvan kwamen uit de stad Groningen.⁶ Om de onderlinge band te versterken, werd in 1969 gestart met de uitgave van *Noorderpraat*, een 'contact-orgaan van en voor democratische noorderlingen en noordelijke democraten'.

Voorzitter van de D66-afdeling in de stad Groningen was de psychiater G. Mik. Wat toevallig raakte hij in de politiek verzeild. Nadat hij in 1970 als statenlid was verkozen, trad Mik twee jaar later toe tot het Groninger provinciebestuur. Hij was hiermee de eerste D66-gedeputeerde, en Groningen daarmee de eerste provincie waarin D66 bestuursverantwoordelijkheid droeg. Hij was overigens nolens volens door de VVD in het zadel geholpen. Toen de liberale statenfractie niet genoeg steun voor haar eigen kandidaat kreeg, werd besloten om Mik als gedeputeerde te kiezen boven de PvdA-kandidaat omdat 'van de twee kwaden Mik nog de beste was'.⁷ Van 1981 tot 1986 zat Mik voor D66 in de Tweede Kamer.

In Groningen reageerde de VVD aanvankelijk belangstellend op de komst van D66. Op instigatie van Mik hadden in 1969 zelfs officiële gesprekken plaats tussen de afdelingen van beide partijen. De Groninger liberalen hadden de zaak wel eerst aan partijvoorzitter H.V. van Someren-Downer voorgelegd. Deze zei 'geen bezwaar te hebben tegen plaatselijke pogingen tot samenwerking met D'66, doch deze zelfs toe te juichen mits uiteraard aan de principieel liberale punten geen geweld zou worden gedaan'.⁸ Daarop poogden D66 en VVD te komen tot een gezamenlijk programma voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1970. Wel zou men met eigen kandidatenlijsten uitkomen. Om onduidelijke redenen kwam de samenwerking evenwel niet van de grond.

stilte voor de storm (1967-1971)

Bij de enerverende Tweede-Kamerverkiezingen van 1967 leden PvdA en KVP zware nederlagen. De VVD ging licht vooruit (zie tabel 3). Voor de ontzuilde katholieke kiezers lagen meer kapers voor de kust, zoals D66. Zo had één op de zes kiezers van D66 uit 1967 een jaar eerder bij de statenverkiezingen nog

op de KVP gestemd. Maar niet alleen indirect, ook rechtstreeks was D66 een geduchte concurrent voor de VVD. De paar honderd VVD-leden die eerder al naar D66 waren overgegaan, werden nu gevolgd door een aanzienlijke groep liberale kiezers. Een vijfde van de stemmen van D66 in 1967 was van afkomstig van de VVD, zo bleek uit verkiezingsonderzoek.⁹ Een andere uitkomst was dat D66 vooral haar kiezers recruteerde onder 'beter gesitueerden, beter opgeleiden en de beroepsgroepen in het midden, woonachtig in de grote steden'.¹⁰ Geen wonder dat de grenzen tussen beide partijen nogal transparant waren. Bijna een kwart van de ondervraagde kiezers van zowel de VVD als D66 noemde de andere partij als tweede stemkeus.¹¹

Tot op zekere hoogte herhaalde dit patroon zich in 1971 - de eerste landelijke verkiezingen zonder opkomstplicht. De VVD zag de gewezen KVP-kiezers weer grotendeels aan haar neus voorbijgaan. Ook van de ineensorting van de Boerenpartij werd zij niet veel beter. De VVD gaf terrein prijs aan de Nederlandse Middenstandspartij en vooral DS'70. Deze groepering had zich afgescheiden van de PvdA, nadat deze partij door toedoen van Nieuw Links in radicaal vaarwater was geraakt. Onder leiding van W. Drees jr. bleek DS'70 electoraal zeer succesvol. De partij kantte zich sterk tegen de hoge overheidsuitgaven en sprak daarmee ook een deel van de VVD-kiezers aan. Al met al moest de VVD landelijk wat inleveren; D66 daarentegen zette haar opmars voort.

problemen in Groningen

Vergeleken bij de landelijke electorale prestaties van de VVD stond de liberale zaak er in Groningen minder goed voor. 'Getracht zal moeten worden aan de tendens van een dalende aanhang van de VVD in het noorden des lands en - voor zover het onze afdeling in het bijzonder aangaat - met name in de stad Groningen een einde te maken', aldus een bezorgde afdelingssecretaris in zijn verslag over 1970.¹² De percentuele teruggang bij de kamerverkiezingen in de jaren 1967-1971 was in de provincie Groningen drie keer zo groot als landelijk - en dat terwijl de VVD hier veel minder van de concurrentie te duchten had. D66 - een typisch urbane partij - bleef in het niet al te verstedelijkte Groningen zeker in het begin behoorlijk achter bij haar landelijke gemiddelde bij de verkiezingen (zie tabel 3).

In feite ging het met de VVD in Groningen al een decennium lang bergafwaarts (zie figuur 2). Sinds het hoogtepunt bij de kamerverkiezingen van 1959 was de partij bijna eenderde van haar aanhang kwijtgeraakt. De voorsprong die de Groninger liberalen van oudsher op de rest van het land hadden gehad, ging hierdoor verloren. Bij de statenverkiezingen van 1970 werd het vonnis voltrokken. De Groninger VVD bleef toen voor het eerst achter bij het landelijke resultaat (zij het slechts 0,2%; zie tabel 3). Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer een jaar later waren de krachtsverhoudingen weer omgekeerd, maar dit bleek een eenmalige zaak: in 1972 werden de bordjes definitief verhangen (zie figuur 3).

De verklaring voor het achterblijven van de Groninger liberalen moet worden gezocht bij de ontzuiling. De groei van de

landelijke VVD kwam voor een belangrijk deel op het conto van de zuidelijke provincies. Katholieke kiezers raakten en masse los van de KVP. Zij gingen op andere partijen stemmen, of bleven thuis. In Groningen waren deze electorale effecten van de ontzuiling echter veel geringer, omdat hier relatief gezien maar weinig katholieken woonachtig waren. Door de bank genomen behaalde de KVP hier na de oorlog bij de kamerverkiezingen 5 à 6% van de stemmen. Dit percentage liep terug tot 3,5% in 1972. Voor de VVD was er in Groningen dus simpelweg minder te halen dan in het Zuiden. Bovendien kwam de PvdA in de jaren zeventig in Groningen sterk opzetten. Ongetwijfeld zal een substantieel deel van de ontzuilde confessionele kiezer zijn heil bij de sociaal-democratie hebben gezocht. D66 liet het in Groningen - zoals reeds gezegd - wat afweten. De Democraten bleven vrijwel voortdurend achter bij de landelijke trend.

hier ergens figuur 3

gouden tijdperk (1972-1982)

Aanvankelijk leek het erop dat de winstmogelijkheden die de ontzuiling de VVD bood, teniet werden gedaan door de mede met die ontzuiling samenhangende versplintering van het politieke bestel. Boerenpartij, D66, DS'70 en NMP waren alle rivalen voor de liberalen. De jonge Wiegel, die in 1972 het roer van de VVD overnam, wist het tij echter te keren. Onder zijn aanvoering groeide het landelijke VVD-aandeel van 14% in 1972 tot 23% in 1982 (toen E. Nijpels Wiegel als lijsttrekker opvolgde).

Naast persoonlijke kwaliteiten had Wiegel de wind mee. In zijn 'decade' zette de ontzuiling zich verder voort. Daarnaast maakte Nederland een periode van economische achteruitgang mee. De recessie vergemakkelijkte de oppositie tegen het kabinet-Den Uyl, de meest linkse regering uit de Nederlandse parlementaire geschiedenis. Daarbij had Wiegel ook nog het geluk dat de PvdA behoorlijk was geradicaliseerd: de sociaal-democraten prezen zichzelf bij het politieke midden uit de markt.

De val van het kabinet-Biesheuvel, waarin VVD met DS'70 en confessionelen samenwerkte, leidde tot vervroegde verkiezingen in 1972. Polarisatie zette de toon. De PvdA wilde door deze strategie het politieke, door de confessionelen bezette midden splijten. In dit klimaat gedijde Wiegel met zijn felle anti-socialistische campagne uitstekend. De liberale lijsttrekker was zo in staat om op drift geraakte confessionele kiezers aan de VVD te binden: maar liefst eenderde van haar nieuwe electoraat was katholiek. Daarnaast maakte Wiegel korte metten met de 'kleine concurrentie'; de NMP verdween en DS'70 verloor. De VVD behaalde 22 zetels - een historische uitslag want, zo merkte partijsecretaris F. Korthals Altes op, 'het tot nog toe gunstigste resultaat voor de liberalen sedert de invoering van het algemeen kiesrecht volgens het systeem van evenredige vertegenwoordiging, in 1959 bereikt met 19 zetels, werd daardoor met drie zetels overtroffen'.¹³

De Groninger liberalen waren eveneens zeer ingenomen met deze uitslag. Voor de afdeling Groningen bestond er een gerede kans dat haar voorzitter J.F. Scherpenhuizen, die op de 23ste

plaats stond, op korte termijn in de Kamer zou kunnen doordringen. Dit gebeurde inderdaad een jaar later. Scherpenhuizen wilde zich in de Tweede Kamer sterk maken voor de noordelijke belangen. 'De Noorderlingen hebben mij gekozen en hebben recht op mijn direkte steun in Den Haag. Tevens voel ik mij direkt betrokken bij hetgeen zich in het Noorden afspeelt. Want ik ben en blijf een echte Groninger', aldus Scherpenhuizen enige tijd later.¹⁴ In alle vreugde-uitingen bleef evenwel onvermeld dat Groningen voor het eerst bij verkiezingen voor de Tweede Kamer achter was gebleven bij het landelijke gemiddelde, waarmee een eind aan een tijdperk kwam.

De VVD wist bij de statenverkiezingen in 1974 haar opgaande lijn vast te houden. Het verschil met Groningen nam sterk toe. De VVD werd de tweede partij van Nederland, na de PvdA. Zij liet de drie confessionele partijen achter zich, die weliswaar fusiebesprekingen voerden maar pas in 1977 tot de vorming van het Christen Democratisch Appèl (CDA) zouden overgegaan.¹⁵ Aan het succes van de VVD was de ineenstorting van D66 mede debet. De Democraten behaalden slechts 1% van de stemmen. D66 leek op sterven na dood, maar bleef toch voortbestaan. Verder sloeg de oppositie die Wiegel tegen het 'potverterende' kabinet-Den Uyl voerde, goed aan. De PvdA zelf groeide trouwens ook. Bij de kamerverkiezingen van 1977 bereikten de sociaal-democraten een record. De VVD bleef wat achter bij de statenverkiezingen van drie jaar daarvoor. Groningen liet eenzelfde beeld zien. D66, die in Terlouw weer over een aansprekend lijsttrekker beschikte, herrees uit de as. De partijorganisatie werd nieuw leven ingeblazen. In Groningen speelde Mik daarbij een prominente rol.

De verkiezingen van 1977 luidden voor de VVD een periode van electorale stagnatie in - zowel landelijk als provinciaal. Bij de statenverkiezingen van 1978, de Europese verkiezingen van 1979 en de kamerverkiezingen van 1981 behaalde de VVD 16 à 17% (in Groningen: 13 à 14%). Bij de Europese verkiezingen werd met de verkiezing van H.J. Louwes, zoon van de liberale senator H.D. Louwes, door de kamercentrale Groningen nog een klein succes geboekt. Ongetwijfeld speelde de regeringsdeelname de VVD hierbij parten. De liberalen waren met het CDA in zee gegaan, nadat de langdurige onderhandelingen van PvdA en CDA om een kabinet te vormen waren mislukt. Deze coalitie van CDA en VVD had een nipte parlementaire meerderheid, maar zat niettemin de rit uit.

Het startschot voor de campagne van de Groninger VVD voor de kamerverkiezingen van 1981 werd in de Martinihal gegeven. Zestienhonderd belangstellenden kwamen naar lijsttrekker Wiegel luisteren. Hoewel Groningen licht verloor (tegenover een gering landelijk herstel), was men niet ontevreden over de uitslag. Van de drie verkiesbare kandidaten uit de kamercentrale werd Scherpenhuizen weer herkozen.¹⁶ Daarnaast ging P.M. Blauw naar Den Haag. Blauw was oud-voorzitter van de kamercentrale en voorzitter van afdeling Nieuwe Pekela. Van 1976 tot 1981 was hij lid van het dagelijks bestuur van de landelijke VVD met als functie *trouble-shooter*. Van D66, die haar zetel-tal bij deze verkiezingen zag verdubbelen, had hij geen al te

hoge dunk. 'D66 is rechts socialistisch en niet links liberaal', aldus Blauw, die vond dat de Democraten zich moeten uitspreken voor een coalitie met VVD en CDA.¹⁷

J.W. Remkes, de dertigjarige voorzitter van de Groninger gemeenteraadsfractie en lid van de statenfractie, was de derde verkiesbaar geachte Groninger kamerkandidaat. Hij viel echter buiten de prijzen. De *coming man* van het Groninger liberalisme had de slag al eerder verloren, toen de kamercentrale een Groninger kamerkandidaat moest aanwijzen. Remkes was door het bestuur boven Blauw gezet, maar uiteindelijk koos de vergadering voor de laatste. Regionale overwegingen speelden daarbij een rol, zo herinnerde de oud-voorzitter van de Groninger kamercentrale J. Kamminga zich. 'In de VVD bestaat van oudsher een verhouding 40-60: 40% Groningen-Haren, 60% Ommelanden. Johan Remkes werd gezien als een stad-Groninger en hij verloor met 40 tegen 60.'¹⁸ Op de definitieve kandidatenlijst van de VVD belandde Remkes, afkomstig uit Hoogezand-Sappemeer maar sinds zijn studententijd woonachtig in Groningen, uiteindelijk op plaats 32.

Het was een hard gelag voor de VVD dat de regeringscoalitie haar meerderheid had verloren. De liberalen moesten daardoor als coalitiepartner van het CDA in het Catshuis plaats maken voor de PvdA en D66. Deze laatste partij verwierf maar liefst ruim 11%. Ofschoon de Democraten ook in Groningen een record-uitslag boekten, bleven zij hier nog in de schaduw van de liberalen.

De nieuwe regeringscoalitie kraakte vanaf het begin in haar voegen. Voor de oppositie in de Tweede Kamer, weer aanvoerd door Wiegel, was het prijsschieten. De statenverkiezingen van 1982 verliepen uiterst succesvol: voor het eerst in haar bestaan was de VVD groter dan de PvdA. Ook in Groningen werd een hoogtepunt bereikt. In de propagandacommissie van de kamercentrale reageerde men echter nogal lauw op het succes. 'Eigenlijk is er niets nieuws onder de zon', zo stelde een commissielid dat de uitslagen vanaf 1970 had geanalyseerd, 'want in 1974 was de VVD ook de tweede partij'.¹⁹ Hij meende dat het beeld in het Noorden 'vrij constant' was, maar zag daarbij over het hoofd dat de achterstand van Groningen op het land als geheel alleen maar toenam.

Na deze zege zei Wiegel de Haagse politiek vaarwel en werd Commissaris der Koningin in Friesland. Vlak daarna viel het kabinet van CDA, PvdA en D66. Wiegels opvolger Nijpels kon vervolgens de electorale winst van de oppositieperiode verzilveren. Ruim 23% van de stemmen werd behaald, een absoluut record. De VVD bezette 36 zetels en stond op haar hoogtepunt. Een kwart van de winst kwam van D66, die de tweede ineensorting in haar bestaan meemaakte (zie tabel 3).

leden

Het electorale verhaal van de VVD onder Wiegel in de jaren 1972-1982 laat zich lezen als een trilogie. Het eerste en derde deel maakt gewag van onstuimige groei, het middenstuk verhaalt van stabilisatie. De *succes story* van de ledenontwikkeling in deze periode luidt iets anders. In de jaren zeventig steeg het aantal leden explosief: van bijna 40.000 in 1972 tot

100.000 in 1979. Ten tijde van het kabinet-Van Agt-Wiegel volgde een kleine inzinking, waarna in januari 1983 103.000 leden geregistreerd stonden.²⁰

Volgens de algemeen secretaris viel 'stevige groei waar te nemen in de tot voor kort overwegend CDA-gebieden: Nederland bezuiden de grote rivieren, de rijkskieskring Nijmegen en wat Overijssel betreft vooral Twente'.²¹ In de jaren 1973-1977 verviervoudigde het ledenbestand van de beide Brabantse kamercentrales; de kamercentrale Limburg zag haar omvang zelfs meer dan vervijfvoudigen. Groningen was van de achttien kamercentrales over deze jaren de traagste groeier.²² Haar ledental steeg van bijna 2.500 in 1972 via 3.800 in 1977 naar 4.750 begin 1983. De VVD telde hiermee in Groningen aanzienlijk meer leden dan D66. In 1972 hadden de Democraten hier 310 leden (4,7% van het landelijke ledenbestand). Tien jaar later was dat toegenomen tot 874 (4,9%).²³ Daartussenin zat nog het rampjaar 1975, toen er van de 667 betalende leden er 48 uit Groningen kwamen.

De Groninger liberalen mochten dan wel hun bijzondere electorale positie hebben verloren, wat betreft de organisatiegraad - het percentage kiezers dat een partij als lid organiseert - onderscheidden zij zich sterk van andere provincies. Van 1972 tot en met 1982 bedroeg deze organisatiegraad ruim 8%.²⁴ De liberalen waren daarmee veel beter georganiseerd dan de Democraten, die in Groningen in 1977 een organisatiegraad van 2,2% en in 1981 van 2,8% hadden.²⁵ In de VVD behoorde Groningen tot de onbetwiste koplopers, samen met Drenthe; Noord-Holland, Noord-Brabant en Limburg vormden doorgaans de hekkensluiters. In de jaren 1981 en 1982 kende Groningen zelfs de hoogste organisatiegraad van de VVD.

Met de participatiegraad - het percentage leden dat daadwerkelijk actief is binnen de partij - was het minder gesteld. Regelmatig klinkt in de verslagen van de afdelingssecretarissen de klacht dat de leden zo moeilijk in beweging te krijgen zijn. Maar ook de afdelingsbestuurders zelf lieten het wel eens afweten. Zo waren er in Groningen nogal wat afdelingen die geen gebruik maakten van hun stemrecht op de algemene vergaderingen. In de jaren 1975-1977 bijvoorbeeld kwamen de afdelingen Finsterwolde, Beerta, Termunten, Nieuweschan en Bellingwedde geen enkele keer opdagen bij de zes landelijke partijbijeenkomsten die in die periode werden gehouden. Andere afdelingen kwamen ook lang niet altijd.²⁶ Zelfs de kandidaatsstelling voor de Tweede Kamer fungeerde in dit opzicht niet altijd als aanjager. Eind 1970 beklagde de secretaris van de kamercentrale zich erover dat slechts tien afdelingen een proces-verbaal hadden opgestuurd. 'Bovendien blijkt, dat van de 1720 leden, die deze afdelingen tezamen tellen, slechts 152 leden (bijna 9%) op de respectievelijke vergaderingen aanwezig waren. Mijns inziens zou het dan ook onjuist zijn te stellen, dat uit deze processen-verbaal valt op te maken hoe de leden van de VVD in de provincie Groningen denken over onze kandidaten.'²⁷

Teneinde de leden meer bij de partij te betrekken, was al in de jaren zestig begonnen met de houden van discussieavonden

in het kader van de 'Liberale Sociëteit' - die overigens ook elders in de provincie hier en daar werden gehouden. De afdeling Groningen startte later een 'Liberaal Café' - informeel bedoelde ontmoetingen tussen partijleden, het afdelingsbestuur en de gemeenteraadsfractie.

afdeling en kamercentrale Groningen

De afdeling Groningen heeft traditioneel een prominente positie ingenomen binnen de kamercentrale Groningen. Na 1967 begon het ledental van de afdeling toe te nemen. In 1975 werd met bijna 1.150 leden de top bereikt. Vervolgens stabiliseerde de aanhang zich op een niveau van ruim 1.000 leden, tot het begin van de jaren tachtig. In 1975, toen de afdeling op haar grootst was, kwam bijna eenderde van de leden van de kamercentrale uit de stad Groningen. Daarna nam dit aandeel gestaag af tot ruim 20% in 1984. Tweede afdeling in grootte was Haren, met zo'n zeshonderd leden.

Deze grote kwantitatieve inbreng van de stad-Groningers leidde zo nu en dan tot fricties, zoals in de aanloop naar de statenverkiezingen van 1978. In een vergadering van het kamercentralebestuur zou de afgevaardigde van de afdeling Groningen volgens zijn collega-bestuurder H.A. Strak 'te zeer de nadruk hebben... gelegd op de machtspositie van de afd. Groningen'. Strak achtte dat zeer schadelijk, omdat hierdoor 'de plattelandsafdelingen door deze verwikkelingen een blok zouden (kunnen) gaan vormen tegen de stad Groningen'.²⁸ Omdat de 'provincie' deze zaak nogal 'opschroefde', werd op de volgende vergadering van het kamercentralebestuur door D.E.P. van den Bussche een verklaring voorgelezen. 'Voor een onverkwikkelijk misverstand wil ik gaarne 1 minuut van de hedenavond zo schaarse tijd van u vragen... De afd. Groningen stelt er prijs op zich van de schijnbare machtswellust te ontdoen door te verklaren dat de politiek op ieder niveau een zaak is van geven en nemen. De afd. zal graag geven en heeft niet de bedoeling daarnaast meer te nemen dan haar democratisch toekomt, niet alleen getalsmatig gezien maar ook moreel gezien.'²⁹

electorale tegenspoed en crisissfeer (1982-1989)

Na een kort intermezzo betrad de VVD eind 1982 aldus weer het Catshuis. Tot 1989 zouden de liberalen samen met de christendemocraten aan het bewind zijn. In deze coalitie was de VVD getalsmatig in de minderheid. Hierdoor had zij moeite het liberale aandeel goed uit de verf te laten komen. Daarnaast werd de partij tijdens de eerste kabinetsperiode geplaagd door een aantal affaires. Geleidelijk aan begon hierdoor ook de populariteit van politiek leider Nijpels te tanen. Het imago van de partij werd er niet beter op en de VVD daalde in de kiezersgunst.

De aanloop van de VVD tot de Tweede-Kamerverkiezingen in 1986 werd gekenmerkt door incidenten. Vooral bij de kandidaatstelling liepen de spanningen in de partij op. Er vond een harde botsing plaats 'tussen VVD-ers uit het Westen van het land en Noordelijke liberalen'.³⁰ Op de achtergrond speelde de kwestie van de verhuizing van de PTT-directie van Den Haag

naar Groningen een belangrijke rol. De Groninger VVD was hierover eerder al in een ernstig conflict geraakt met de geestverwante minister N. Smit-Kroes, toen het kabinet de overplaatsing van de PTT-top leek terug te draaien (zie hieronder). Uit onvrede zette de ledenvergadering van de kamercentrale Groningen Smit-Kroes bij de kandidaatstelling pas op de tiende plaats - de afdeling-Groningen bedeelde haar zelfs plaats 37 toe! Door deze actie bezette Smit-Kroes op de landelijke lijst niet - zoals verwacht - de tweede, maar de derde plek. De kamercentrale Den Haag daarentegen had nog een apeltje te schillen met Scherpenhuizen. Deze was staatssecretaris geworden en had gepleit vóór de PTT-verhuizing naar Groningen. De Haagse liberalen kandideren hem in het geheel niet.³¹ De kamercentrale Groningen had Scherpenhuizen op de tweede positie gezet. Op de verkiezingsraad in december 1985 liepen de gemoederen hoog op. Kamercentrales uit het Westen van het land poogden Scherpenhuizen op een onverkiesbare plaats te laten belanden, terwijl Groningen - gesteund door de noordelijke centrales - probeerde hem te laten stijgen.³² Ondanks alles keerde Scherpenhuizen toch terug in de Kamer; in 1989 zou hij afscheid nemen.

Bij deze verkiezingen liep de VVD forse klappen op. Terwijl D66 zich onder aanvoering van de teruggekeerde Van Mierlo weer herstelde, moesten de liberalen maar liefst negen zetels (6%) inleveren. Het Groninger liberale electoraat bleek standvastiger dan het landelijke: hier werd een teruggang van ruim 3% genoteerd. De dag na de verkiezingen had er binnen de VVD een paleisrevolutie plaats. Nijpels trad als politiek leider terug en werd minister in het tweede kabinet-Lubbers. Als fractievoorzitter werd hij opgevolgd door J. Voorhoeve.

Met deze wisseling van de wacht was de kous nog niet af. Nu Nijpels gevallen was, kwam ook de positie van Kamminga onder vuur te liggen. De Groninger makelaar was van 1981 tot 1986 partijvoorzitter geweest. Na zijn terugtreden stelde hij zich kandidaat voor de Eerste-Kamerverkiezingen een jaar later. De noordelijke kamercentrales zagen in hem een potentiële fractievoorzitter.³³ De voorzitters van de vier kamercentrales in Zuid-Holland, verenigd in het zogenaamde 'Sweelinck-beeraad', hielden Kamminga echter medeverantwoordelijk voor de toestand in de VVD. In zijn functie als partijvoorzitter had hij immers jarenlang naast Nijpels deel uitgemaakt van de partijtop. Zij wisten de kandidaatstelling zodanig te registreren dat hij op een lage plaats terecht zou komen. Kamminga zag de bui echter al hangen en hield de eer aan zichzelf.³⁴

Binnen de VVD leidden deze gebeurtenissen tot veel commotie. 'Zelfs in de Sovjet-Unie gaan ze nog beter met hun leiders om', zo zei een partijlid.³⁵ De statenverkiezingen die in maart 1987 werden gehouden, kwamen de partij dan ook opnieuw op verlies te staan. Partijvoorzitter L. Ginjaar - die Kamminga was opgevolgd - schreef deze nederlaag toe aan de 'schermseligen binnen de partij'.³⁶ Ook in Groningen was de ergernis groot over de val van Kamminga. De voorzitter van de VVD-statenfractie Chr. Baljé wijdde hieraan een beschouwing in het blad van de kamercentrale onder de titel: 'kannibalisme is geen liberalisme'. Na een realistisch beeld te hebben geschetst te hebben van kannibalistische rituelen als koppen-

snellerij en dampende kookpotten, vervolgde hij aldus: 'Wie de VVD de laatste jaren aan het werk heeft gezien, kan enige analogie met de zojuist geschilderde taferelen niet ontkenen, met dien verstande dat de VVD zijn eigen stamleden aan het spit rijgt.'³⁷

Tijdens een bezoek van Ginjaar aan de Groninger kamercentrale staken de bestuursleden hun onvrede niet onder stoelen of banken. Het gesprek vond plaats 'in een wat afwachtende maar wel prettige sfeer'. Toen als laatste punt de toestand in de partij ter sprake kwam, namen de Groningers geen blad voor de mond. De notulen geven bondig de klachten weer: 'kandidaatsstelling Eerste Kamer '87 niet goed'; 'wie is de eerste man?'; 'bewindslieden komen in het algemeen slecht over'; 'inspiratie wordt gemist, waar zijn de dagen van Haya van Someren?'; 'moeilijk om geduld op te brengen en te wachten op betere tijden ook al is er thans wat licht aan de horizon'; 'onvrede hoe mensen met elkaar omgingen'.³⁸

Aan de teruggang van de VVD kwam nog geen eind. De val van het kabinet in mei 1989 door toedoen van Voorhoeve en de daarmee gepaard gaande tegenstellingen in de partij, kwamen de liberalen op een nieuwe nederlaag te staan. De VVD was vrijwel terug bij 1972, toen Wiegel met zijn zegetocht begon (zie tabel 3). D66 daarentegen zette haar in 1986 begonnen vooruitgang voort. Aan het begin van de jaren negentig braken voor de Democraten gouden tijden aan. Met de electorale ineenstorting van de PvdA wisten zij hun stemmental te verdubbelen. Bij de staten- en kamerverkiezingen van 1991 en 1994 behaalde D66 ruim 15%. Na het altijd in Groningen minder goed te hebben gedaan dan landelijk, namen de Democraten hier in 1994 een voorsprong. Maar liefst 19% van de Groninger kiezers stemde op D66.

In diezelfde periode klom de VVD uit het electorale dal. Voorhoeve was inmiddels als politiek leider vervangen door F. Bolkestein. In 1991, bij de statenverkiezingen, werd de neerwaartse trend omgebogen en kon voor het eerst sinds 1982 weer winst worden geboekt. De voorspoed hield aan bij de kamerverkiezingen van 1994: de VVD bereikte net de magische grens van 20%. In Groningen boekten de liberalen aan het begin van de jaren negentig eveneens vooruitgang. Deze werd echter wat overschaduwd door de groei van D66. Waren de liberalen in Groningen altijd in ruime mate groter geweest dan de Democraten, in 1991 was dat voor het eerst andersom. In 1994 daarentegen waren de rollen weer omgedraaid, alhoewel de verschillen zeer klein zijn. Langzamerhand lijken echter de krachtsverhoudingen in Groningen tussen linkse en rechtse liberalen zich wat te wijzigen (zie figuur 3) - evenals aan het einde van de negentiende eeuw.

leden

'De Kamercentrale Groningen kan zich verheugen over de groeiende belangstelling voor het Liberalisme', zo tekende de secretaris in zijn verslag over 1982 op. De leden stroomden toe en binnen de centrale bruide het 'van enthousiasme en activiteiten'.³⁹ Nu was dit een wat eenzijdige voorstelling. In hetzelfde jaar beklagde dezelfde secretaris zich erover dat van

de 43 Groninger afdelingen er maar zeven vertegenwoordigd waren op de landelijke algemene vergadering. 'Voor de stimulering en de betrokkenheid van de leden bij het partijgebeuren is dat een slechte zaak.'⁴⁰

In dit electorale topjaar voor de VVD bereikte ook het ledental een hoogtepunt. Vervolgens ging het bergafwaarts. Het aantal leden van de kamercentrale kelderde van ruim 4.750 in 1982 naar zo'n 2.300 in 1994. Het ledental van de afdeling Groningen zakte nog sterker; het daalde in dezelfde periode van ongeveer 1.000 naar ruim 400. Ondanks deze achteruitgang - die ook andere kamercentrales trof - bleef Groningen wat betreft de organisatiegraad tot de koplopers behoren. In 1986 bedroeg de organisatiegraad 8,4%. Op de tweede plaats kwamen ex aequo Friesland en Drenthe met 7,8% Drie jaar later moest de kamercentrale Groningen beide andere provincies voor laten gaan.⁴¹

De gevolgen van deze uittocht voor de afdelingen waren ingrijpend. De inkomsten liepen terug, de inbreng op de algemene vergaderingen (één stem per 50 leden) verminderde, en het recruteringsreservoir voor het afdelingskader werd kleiner. In de jaren tachtig werd dan ook regelmatig getracht om het ledental weer op te vijzelen. De vele werfacties leverden netto echter vrijwel niets op, ondanks het uitloven van prijzen als voorzittershamers en VVD-vlaggen aan de meest succesvolle afdelingen. Ingezien werd dat het landelijke imago van de VVD doorslaggevend was. In 1988 stelde de provinciale propaganda-commissie vast dat bij de ledenwerving het belangrijkste was: 'hoe komt Den Haag over? Maakt men daar blunders of fouten dan heeft de actie geen of weinig zin.'⁴²

Groninger landbouw

Een van die terreinen waar het landelijk beleid zijn weerslag had op de Groninger liberalen, was de landbouw. Het agrarische beleid van het tweede kabinet-Lubbers kon hier weinig genade vinden. Met name het milieubeleid van de geestverwante minister Nijpels moest het ontgelden. Deze onvrede leidde tot het opstappen van leden, zo schreef kamercentralevoorzitter A.A. Dees aan het dagelijks bestuur van de VVD. 'Een groot aantal leden uit agrarische kring in onze K.C., die tot de meest trouwe behoorden, heeft reeds het lidmaatschap opgezegd. De afdeling Loppersum, met enkele jaren geleden nog 60 leden, is inmiddels gehalveerd.'⁴³

De kamercentrale Groningen had eerder er al op aangedrongen dat meer rekening zou worden gehouden met de slechte inkomenspositie van de akkerbouw. In het concept-program voor de kamerverkiezingen van 1989 was daar weinig van terug te vinden. Het pleidooi voor een meer 'marktgerichte' benadering van het Europese landbouwbeleid viel nogal slecht bij veel liberale akkerbouwers in Groningen. Na lang aandringen van vooral de ondercentrale Oldambt werd in het program de mogelijkheid opgenomen van 'specifieke maatregelen' voor de akkerbouw, in geval van 'ernstige problemen'.⁴⁴

Om de gemoederen onder de akkerbouwers wat tot rust te brengen, bracht fractievoorzitter Voorhoeve in het voorjaar van 1989 een bezoek aan Groningen. Bij dit werkbezoek deed hij

ook de boerderij aan van T.B en S.E.B. Bierema, nazaten van S.E.B. Bierema, de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de Vrijheidsbond/LSP en de PvdV - één van Voorhoeves voorgangers.

'van kiesvereniging tot moderne politieke partij'⁴⁵

Parallel aan de groei van de VVD in de jaren zeventig werd de partijorganisatie gemoderniseerd. In 1972 werd de centrale ledenadministratie ingevoerd. De gevolgen waren duidelijk. Wansbetalers werden veel sneller dan vroeger geschrappt als lid. Ondanks de vele nieuwe aanmeldingen zag de afdeling Groningen daardoor haar ledental aanvankelijk niet groeien. Ook de contributie werd centraal geïnd. De afdelingen verloren daarmee het recht om zelf de lidmaatschapsgelden te incasseren. De kleine afdelingen in Groningen waren hier tegen uit vrees voor ledenverlies, maar uiteindelijk gingen zij door de bocht.

Daarnaast werd gepoogd de liberale partijorganisatie te 'verdichten'. Er werd een begin gemaakt met de invoering van een alle afdelingen en heel Nederland omspannend net van ondercentrales. Deze waren vooral bedoeld voor de propaganda en de ledenwerving. Er waren in 1975 een kleine honderd van deze ondercentrales ingevoerd, waarvan zeven in de kamercentrale Groningen (die overigens op dit gebied al een traditie kende): Westerkwartier, Hogeland-West, Hogeland-Oost, Oldambt, Veenkoloniën, Westerwolde, en ten slotte de afdelingen Groningen, Haren en Hoogezand. Elke ondercentrale had een vertegenwoordiger in het bestuur van de kamercentrale.

In 1981 werd de afdeling Bondsrepubliek Duitsland officieel als ondercentrale aan de kamercentrale Groningen toegevoegd. Deze voor het merendeel uit niet-Groningers bestaande afdeling was enkele jaren eerder door een paar in West-Duitsland gelegeerde militairen opgericht. Zij waren ontevreden over het feit dat in het buitenland woonachtige Nederlanders geen stemrecht hadden.⁴⁶

raadsverkiezingen en eigen lijsten

Parallel aan deze verbeteringen in de partijstructuur wilde het landelijk hoofdbestuur bevorderen dat bij de raadsverkiezingen 'in zoveel mogelijk gemeenten een VVD-lijst uitkomt onder de naam VVD, in plaats van min of meer liberale plaatselijke groeperingen onder andere benamingen'. Het was zaak dat nu het de VVD landelijk voor de wind ging, de '"algemene" en "plaatselijke belangen" kleur bekennen'.⁴⁷ Bij de raadsverkiezingen van 1974 leek dit beleid effect te sorteren. Het aantal Groninger gemeenten waarin de VVD met een eigen kandidatenlijst uitkwam steeg geleidelijk.⁴⁸ Wel bleven hier en daar de VVD-afdelingen samenwerken met gemeentelijke belangengroeperingen, zoals bijvoorbeeld in Slochteren met Algemeen Belang.

regionale invloed

Het moderniseringsproces dat de VVD in de jaren zeventig doormaakte, had onmiskenbaar centralistische trekjes - niet alleen

op het administratieve, maar ook op het bestuurlijke vlak. Tegelijkertijd werd echter ook de invloed van de kamercentrales vergroot. Omdat de kamercentralevoorzitters in feite degenen waren die achter de schermen aan de touwtjes trokken, werd in 1975 voorgesteld om hen qualitate qua lid te maken van het hoofdbestuur. De regionale machthebbers wilden daar echter niet aan. In plaats daarvan kwamen rechtstreeks door de kamercentrale aangewezen vertegenwoordigers in het hoofdbestuur. Zij vervingen de door de centrales voorgedragen personen waarvan de benoeming door de algemene vergadering bekrachtigd moest worden. Enerzijds moesten zij de partij meebesturen, anderzijds de eigen achterban van informatie uit het Haagse partijcentrum voorzien.

Nadat de kamercentrale Groningen eerst J.H.G. Goeman Borgesius had aangewezen, nam vanaf 1976 Kamminga zitting. 'Het hoofdbestuur moet niet een club zijn die ergens ver weg onderling de zaken regelt, maar zij moet open staan voor de emoties vanuit de provincie', zo zei hij vlak na zijn aantreden.⁴⁹ Geheel tevreden over het functioneren van het partijbestuur was hij niet. Er schortte nogal wat aan de motivatie van de hoofdbestuursleden, aldus Kamminga; sommigen zagen zich uitsluitend als vertegenwoordiger van de kamercentrale en gaven 'hogere prioriteit... aan het besturen van de regio, dan van de gehele partij'. Ook het dagelijks bestuur en Korthals Altes, 'een ijzersterke, bijna al te slim overkomende voorzitter, die soms onbarmhartig scherp kan zijn', spaarde hij niet.⁵⁰ Kamminga zou overigens - zoals al vermeld - in 1981 Korthals Altes opvolgen als partijvoorzitter, nadat hij in 1978 eerst voorzitter van de kamercentrale Groningen was geworden en in 1979 ondervoorzitter van de VVD.

Aan het einde van de jaren tachtig ging deze structuur weer op de helling. Het uit 28 leden bestaande hoofdbestuur werd ingekrompen tot een kleine groep van maximaal dertien personen, allen direct door de algemene vergadering verkozen. De bedoeling was de slagvaardigheid van het bestuur te vergroten. In Groningen was men echter beducht voor de vermindering van de regionale invloed, waarmee het nieuwe systeem gepaard zou gaan. Een amendement waarin werd bepaald dat per provincie niet meer dan twee leden in het partijbestuur mochten zitten teneinde een zekere regionale spreiding te waarborgen, haalde het niet.⁵¹ Wel werd een periodiek overleg ingevoerd van kamercentralevoorzitters met het hoofdbestuur. Op deze wijze zou de regionale stem kunnen doorklinken in Den Haag.

professionalisering

Met de toestroom van nieuwe leden en de organisatorische modernisering werd de structuur van de landelijke VVD steeds complexer.⁵² Het aantal activiteiten nam toe, ook al omdat de overheid een aantal partijwerkzaamheden (wetenschappelijk onderzoek, vorming en scholing) ging subsidiëren. Daarnaast eisten de nieuwkomers geleidelijk aan hun aandeel op in de interne besluitvorming. Nieuwe partijcommissies werden ingesteld, en de betrekkingen tussen de partij, fracties en bewindslieden werden geïntensificeerd.

De regionale en lokale partijorganisaties volgden deze

ontwikkelingen op de voet. Zo ging de afdeling Groningen in 1971 over tot de instelling van een dagelijks bestuur naast het algemene bestuur, waarmee een al enkele jaren bestaande situatie werd geformaliseerd. Ook de contacten met de gemeenteraadsfractie werden intensiever. In 1974 werd voorgesteld om twee maal per jaar bijeen te komen.⁵³ Vier jaar later volgde de afspraak dat vertegenwoordigers van afdelingsbestuur en fractie elkaars vergaderingen zouden gaan bijwonen. 'Deze formule werkt bevredigend en heeft tot gevolg een beter inzicht in en begrip voor elkaars problemen'.⁵⁴ Verder werden nieuwe commissies in het leven geroepen: in 1973 bijvoorbeeld kwamen er in de afdeling Groningen naast de al bestaande (voor de propaganda, de binnenstad, de middenstand en voor Hoogkerk) drie bij: voor het onderwijs, de kadercursus en het gemeenteraadsprogram. Volgens het jaarverslag van de afdeling nam de belangstelling voor het commissiewerk toe, maar later bleek dit toch wat tegen te vallen: 'Op papier was deze belangstelling groot, in werkelijkheid echter veel geringer.' Niettemin werden er in 1974 nog eens drie nieuwe commissies ingesteld.⁵⁵

Om de communicatie met de leden te verbeteren, werd in 1975 begonnen met de publikatie van een afdelingsbulletin, *Liberaal Vizier* geheten. Andere afdelingen volgden met dergelijke periodieken. Daarnaast werden in Groningen zeventien wijkafdelingen opgezet, die als schakel tussen de achterban enerzijds en bestuur en gemeenteraadsfractie anderzijds moesten fungeren. 'Wijkcontactpersonen' moesten voor een open, directe verbinding zorgen. De animo voor deze functies was evenwel gering.

In de kamercentrale had eenzelfde proces plaats. Eveneens in 1975 verscheen het eerste nummer van het *Informatiebulletin* van de kamercentrale. Volgens kamercentralevoorzitter Blauw moest dit periodiek tegengas geven 'aan de golven van linkse indoctrinatie'.⁵⁶ Verder kwamen tegen het einde van de jaren zeventig provinciale partijcommissies van de grond. De ondervoorzitter van de kamercentrale ging de vergaderingen van de statenfractie bijwonen; op zijn beurt was de voorzitter van de statenfractie adviserend lid van het kamercentralebestuur. De onderlinge relaties tussen de diverse gremia en organisaties werden zodoende aanzienlijk intensiever, aldus de secretaris van de kamercentrale in 1983: 'De contacten met de politieke bestuurders werden op meerdere fronten verstevigd en uitgebreid, bv. zoals het overleg van het dagelijks bestuur van de kamercentrale met de voltallige VVD-fractie van Provinciale Staten, de besprekingen met het bestuur van de Vereniging van Staten- en Raadsleden, de gezamenlijke bijeenkomsten van deze Vereniging met de Kamercentrale.'⁵⁷

Door de ledengroei en het toenemende aantal taken werd het secretariaat van de kamercentrale - zo ongeveer het organisatorsche zenuwcentrum - steeds zwaarder belast. In de kamercentrale Groningen bijvoorbeeld kostten de werkzaamheden twintig à dertig uur per week - een te grote belasting voor vrijwilligers, die dit naast hun gewone dagtaak moesten doen. Het werd hierdoor steeds moeilijker opvolgers voor deze functie te vinden.

samenwerking noordelijke kamercentrales

Met de toenemende professionalisering en organisatorische complexiteit raakten de lagere partijorganen steeds meer 'gepolitiseerd'. Enerzijds kwam dit tot uitdrukking in de reeds geconstateerde groei van het aantal lokale en provinciale partijcommissies. Anderzijds gingen de lagere echelons zich meer met de landelijke politiek bemoeien. Dit gold ook voor het overleg van de noordelijke kamercentrales (Groningen, Friesland en Drenthe, al dan niet aangevuld met Overijssel).

Aan de ene kant werd hiermee de praktijk van de jaren vijftig voortgezet. Men had regelmatig contact over onder meer financiële aangelegenheden, kadercursussen en propaganda-activiteiten zoals het Noordelijk Congres. Daarnaast werkte men samen bij de kandidaatstelling voor de landelijke verkiezingen. De dertiende plaats voor het zittende kamerlid K. van Dijk op de kandidatenlijst voor de kamerverkiezingen van 1967 bijvoorbeeld was daar de vrucht van. Toen er in de najaarsvergadering van de kamercentrale in november 1966 geklaagd werd dat Van Dijk zo'n lage positie ten deel was gevallen, antwoordde de voorzitter J.H. Huisman 'dat wij nog blij mochten zijn, dat het deze plaats is geworden, omdat we zonder de medewerking met de andere centrales, er zeker niet in geslaagd (zouden) zijn hem in de kamer te houden'.⁵⁸

Ook bij volgende Tweede-Kamerverkiezingen hadden de noordelijke en oostelijke kamercentrales overleg. In 1980 bijvoorbeeld besloten Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel bij de kandidaatstelling voor de aanstaande kamerverkiezingen 'als noordelijk blok één lijn te trekken'. Mocht een van de kamercentrales worden benaderd voor een lobby, dan zouden de anderen terstond worden ingelicht.⁵⁹ Ook voor zetels in het dagelijks bestuur van de VVD maakte het overleg zich sterk. Toen Blauw aankondigde als een der secretarissen terug te zullen treden, wilden de vier kamercentrales proberen 'deze zetel voor het noorden te reserveren... Groningen claimt de zetel niet'.⁶⁰

Aan de andere kant kwamen er in het noordelijk kamercentrale-beraad ook meer politieke thema's ter sprake. Dit had zich al eerder voorgedaan aan het begin van de jaren zestig, toen Ouds troon wankelde. Nu werd als vast onderdeel van de agenda het beleid van het landelijk hoofdbestuur en van de Tweede-Kamerfractie besproken. In 1984 bijvoorbeeld toonden de vier kamercentrales zich bezorgd over de presentatie van de kamerleden. Het oordeel over de liberale volksvertegenwoordigers - in steekwoorden in de notulen genoteerd - was nogal negatief: 'soms wat onvolwassen; - te rommelig; - elkaar tegensprekend naar buiten komen, is een slechte zaak.'⁶¹

Bij deze bijeenkomsten van het noordelijke viertal wilde de kamercentrale Gelderland in 1980 ook graag aanschuiven. De anderen hielden echter de boot af. Overwegingen daarbij waren dat thema's als de werkgelegenheidproblematiek in het Noorden Gelderland weinig zou aanspreken. Ook wilde men de beeldvorming voorkomen van 'een zeker machtsblok in de partij'. Hoewel dat soms noodzakelijk was, moest het 'geen dagelijkse indruk' worden. Ad-hoc beraad in het kader van de kamerverkiezingen

werd het meest zinvol geacht.⁶² Een paar jaar later was men van mening veranderd en in september 1983 werd Gelderland lid van het beraad, dat vervolgens 'Noordoostelijk Overleg' ging heten. Dit werd in 1985 nog eens aangevuld met de kamercentrale Flevoland.

Met deze uitbreidingen bleek het moeilijker de kamercentrales onder één dak te houden. Zo zocht het wel vaker eigenzinnige Friesland in 1985 contact met enkele kamercentrales in het Westen van het land om van gedachten te wisselen over organisatorische en politieke zaken. Dit kwam de Friezen op kritiek te staan: 'De eenheid van het Noordoosten en de daaruit afgeleide invloed in de partij, mag niet worden verbroken.'⁶³ Dit was ook niet de bedoeling geweest, zo stelde Friesland: ook voor deze kamercentrale kwamen de belangen van het Noorden op de eerste plaats. Tijdens de kandidaatstelling voor de kamerverkiezingen van 1986 kwamen de Friezen evenwel opnieuw onder vuur te liggen. In het centrale-overleg van april 1986 merkte de voorzitter op 'dat de samenwerking binnen het zes-kamercentrales-verband tijdens de verkiezingsraad niet zo is verlopen als de bedoeling is geweest; in het bijzonder door de opstelling van de kamercentrale Friesland'.⁶⁴

noordelijke belangen

Onderdeel van het proces van politisering van de lagere gremia van de VVD was dat de kamercentrale Groningen vaker dan voorheen in Den Haag aan de bel trok om de provinciale belangen te behartigen. Bij de toetreding van de VVD tot het kabinet-De Jong in 1967 roken de Groningers hun kans. Hoewel de kamercentrale zich met betrekking tot het financiële beleid maar al te goed het 'betreurenswaardige voorbeeld' van de vorige - sociaal-democratische - minister A. Vondeling kon herinneren, 'meenden wij toch, dat wij meerdere aandacht zouden moeten vragen voor het tekort aan werkgelegenheid in onze provincie, aan de nijpende problemen in de landbouw en voor de industrialisatie, welke naar wij verwachten meer arbeidsplaatsen kan bieden en in versnelde mate zou moeten worden bevorderd'.⁶⁵ Op uitnodiging van de kamercentrale kwam een delegatie van de Tweede-Kamerfractie in maart 1968 voor een tweedaags werkbezoek naar Groningen. Om een indruk te krijgen van de situatie ging men per touringcar door de provincie.

Deze werkbezoeken werden later herhaald. Daarnaast kregen alle Tweede-Kamerleden een kamercentrale onder hun hoede. Ondanks deze veelvuldige contacten konden de verhoudingen tussen kamercentrale en Tweede-Kamerfractie verstoord raken, zoals in 1983. De kamercentrale nodigde toen een delegatie van de fractie uit voor een werkbezoek aan Groningen. De standaardbrief waarmee de fractie reageerde, schoot het kamercentralebestuur in het verkeerde keelgat. Nurks antwoordde men dat op een meer positieve benadering werd gerekend, 'ook ten tijde wanneer er geen kandidaatstellingen aan de orde zijn'.⁶⁶

Vanzelfsprekend werkten de noordelijke kamercentrales ook samen wat betreft de belangenbehartiging van het economisch zwakke Noorden. Met de nodige regelmaat werden bijeenkomsten belegd waar kamerleden werden ingeseind over bepaalde ontwikkelingen. Zo werd in november 1968 in Hoogeveen een diner ge-

organiseerd door de besturen van de kamercentrales Groningen, Friesland en Drenthe met de drie statenfracties en de noordelijke leden van de Staten-Generaal over de positie van noord-Nederland. Om het negatieve imago van het noodlijdende Noorden wat bij te stellen, pakten deze centrales in 1980 de zaak anders aan. In Marum werd een liberale manifestatie gehouden met als thema 'Het andere Noorden'. Bedoeling ervan was om 'het Noorden nu eens in al zijn facetten positief te benaderen'. Tussen sprekers als Commissaris der Koningin E.H. Toxopeus en de minister van Binnenlandse Zaken Wiegel door werd een lunch geserveerd met 'noordelijke snert met worst, spek en roggebrood'.⁶⁷

In 1970 had het hoofdbestuur van de VVD opnieuw een commissie Noorden des lands ingesteld. Deze moet oplossingen aandragen voor de problemen in deze regio. In 1977 werd de commissie al weer opgeheven. Op instigatie van de afdeling Groningen werd een nieuw overlegorgaan opgericht, die later werd 'geadopteerd' door de kamercentrale.⁶⁸ In eerste instantie was de commissie vooral gericht op de provincie Groningen, maar in 1978 werd zij 'uitgebouwd tot Commissie van de drie noordelijke kamercentrales van de VVD'.⁶⁹ Voorzitter was Remkes, die in 1982 werd opgevolgd door de econoom S.K. Kuipers. Als trefpunt werd gekozen voor restaurant 'De Kruisweg' in Marum. De bedoeling was de om de kamer- en de drie noordelijke statenfracties te adviseren inzake regionaal-economische ontwikkelingen.

stampeï rond de PTT

In april 1984 werd - zoals reeds vermeld - Groningen opgeschrikt door het kabinetsbesluit om de verhuisplannen van de PTT van Den Haag naar Groningen niet uit te voeren. Tot de spreiding was eerder besloten om de zwakke regionale economie in het Noorden van nieuwe impulsen te voorzien. Prompt sloten de Groninger liberalen de rijen. 'Onder de bezielende leiding van Commissaris der Koningin Vonhoff is door VVD-vertegenwoordigers uit Provinciale Staten en Groninger Gemeenteraad al het mogelijke gedaan om de Haagse politieke opinie te wijzigen in voor Groningen gunstige zin', zo stelde de secretaris van de afdeling Groningen achteraf vast.⁷⁰ Ook gedeputeerde Remkes en staatssecretaris Scherpenhuizen waren in het voorste gelid te vinden. De kamercentrale mengde zich later ook in de zaak. In niet mis te verstane bewoordingen sprak zij uit 'dat zeker liberale bewindslieden en de liberale kamerfractie aanspreekbaar zijn op de geloofwaardigheid van gemaakte afspraken en van één en andermaal gedane toezeggingen'.⁷¹

De gemoederen waren in het conflict, waarin Groningen zich inmiddels had verzekerd van de steun van de andere noordelijke centrales, hoog opgelopen. Het kwam tot een publieke woordenwisseling tussen Smit-Kroes en H.J.L. Vonhoff, waarbij de commissaris de minister 'illoyaliteit en onbetrouwbaarheid' verweet.⁷² Smit-Kroes toonde zich zeer beledigd. De partijtop moest er aan te pas komen om beide kopstukken met elkaar te verzoenen. Zoals vermeld zou het conflict bij de kandidaatsstelling voor de kamerverkiezingen van 1986 nog een staartje krijgen.

kamercentrales en Eerste Kamer

Na het verlies bij de statenverkiezingen van 1987 werd duidelijk, dat de VVD in de Eerste Kamer vier zetels zou moeten inleveren. De strijd om de te vergeven twaalf zetels was daardoor groot; de kamercentrales maakten zich alle sterk voor hun eigen kandidaten.⁷³ Door Groningen werd mevr. L. Vonhoff-Luijendijk gekandideerd. Zij had vanaf 1978 zitting in de senaat. Zij belandde op een onverkiesbare dertiende plaats, maar werd als gevolg van een voorkeursactie van de Groninger statenleden toch verkozen. Hierdoor viel F.M. Feij, burgemeester van Breda, uit de boot.

Het hoofdbestuur van de VVD veroordeelde de handelwijze van de Groninger statenleden. Hun voorzitter Baljé zag hierin echter geen kwaad. Hij meende dat met dit stemgedrag 'op een afgewogen wijze... een signaal van vertrouwen voor de Kandidate uit onze eigen regio is afgegeven. Daar is niets laakbaars aan'.⁷⁴ Het dagelijks bestuur zou later tot de conclusie zijn gekomen dat de argumentatie van de Groninger fractie sluitend was, aldus Baljé. In een brief aan de secretaris van de kamercentrale merkte hij op, dat dat uiteraard ook betekent 'dat wie of wat dan ook over welke kwestie in Groningen nooit meer getroffen kan en mag worden als repercussie voor de betreffende verkiezing of de daarbij gevolgde procedure in Groningen'.⁷⁵

Eerder, in 1977, was Groningen bij de Eerste-Kamerverkiezingen het slachtoffer geworden van een voorkeursactie in Gelderland. Groot was de Groninger verontwaardiging toen bleek dat H.J. Louwes, nota bene vice-voorzitter van de liberale senaatsfractie, niet herkozen was. In zijn plaats werd T.R.A. Veen gekozen, uitgerekend de kandidaat die Groningen niet wilde steunen omdat aan zijn capaciteiten werd getwijfeld.⁷⁶ In een brief aan het hoofdbestuur trok de kamercentrale alle registers open. Men verwachtte van de partijleiding dat 'op krachtige wijze wordt ingegrepen' en dat zij 'tot het uiterste zal gaan om de aangerichte schade te herstellen'.⁷⁷ Inderdaad slaagde het hoofdbestuur erin Veen over te halen om zich terug te trekken, waarna Louwes alsnog geïnstalleerd werd.

Groninger stads- en provinciebestuur

In de hier beschreven periode moest de VVD in het bestuur van de stad en de provincie Groningen een flinke stap terug doen. De polarisatie van het politieke bestel en de dominantie van de PvdA droegen hieraan bij. Vanaf 1949 maakte de VVD formeel in de stad Groningen deel uit van het college van burgemeester en wethouders. In het afspiegelingscollege dat in 1970 tot stand kwam, werkten de liberalen samen met onder meer de CPN. Een lange reeks conflicten resulteerde in 1972 tot een bestuurscrisis, die voor de liberalen ingrijpende gevolgen zou hebben. De VVD poogde samen met andere partijen PvdA-wethouder M. van den Berg pootje te lichten, omdat met hem niet zou zijn samen te werken. De opzet slaagde niet. Een links meerderheidscollege van PvdA, CPN en D66 was het gevolg. De VVD belandde samen met het CDA in de oppositie.

In de gepolariseerde verhoudingen van de jaren zeventig

liepen de gemoederen in de Groninger gemeenteraad soms hoog op. Zo stonden met betrekking tot het verkeerscirculatieplan de PvdA-wethouder Van den Berg en het VVD-gemeenteraadslid Kamminga lijnrecht tegenover elkaar. In die tijd kreeg de VVD in de oppositie ruim de gelegenheid om zich politiek te profileren. Toch was men met deze positie niet al te gelukkig. Ondanks de vele oproepen tot de vorming van afspiegelingscolleges, gelukte het de liberale fractie tot op de dag van vandaag evenwel niet om weer achter de tafel van burgemeester en wethouders plaats te nemen.

In de provincie leek het aanvankelijk dezelfde kant op te gaan als in de gemeente Groningen. Vanaf 1958 zat de VVD in het college van gedeputeerden. Hieraan kwam in 1970 een einde. Als gevolg van de enorme zetelwinst van de CPN (van twee naar acht zetels) moesten de liberalen maken voor de communisten. Van een programcollege kwam het nog niet, ondanks de aandrang van de beide D66-statenleden L.J. Brinkhorst en Mik. Dat gebeurde pas in 1974. Het eerste linkse provinciale programcollege werd toen een feit. Met een meerderheid van slechts één statenlid bestuurden PvdA, PPR en CPN de provincie. D66 kwam niet meer in het stuk voor; de Democraten verloren hun twee zetels. Indirect had de VVD aan de totstandkoming van het linkse college meegewerkt. Enkele liberale statenleden stemden op de PvdA-kandidaat nadat ze hadden gemerkt dat hun eigen kandidaat, L.G. Oldenbanning, het niet zou halen.⁷⁸ G.R. Meijer, aanvoerder van de liberale statenfractie zei niettemin alles op alles te zullen zetten om 'dit linkse meerderheidscollege in diskrediet te brengen'.⁷⁹

Na vier jaar balanceren op de evenwichtsbalk kwam het linkse college in 1978 niet meer terug. De rollen werden nu omgedraaid. Drie leden van de PvdA-fractie bleken niet bereid om de kandidaat-gedeputeerden van hun eigen partij te steunen. De dissidenten vormden een eigen fractie - de Verontruste PvdA-Socialisten (VPS) geheten - en stapten in een college met CDA en VVD. Gesteund door het GPV beschikte deze coalitie over een zeer geringe meerderheid. Na enige tijd begon het in het college te rommelen. De kleine VPS-fractie had met één gedeputeerde onevenredig veel invloed, waardoor zij besluiten kon afdwingen. De druppel die bij de liberale coalitiepartner de emmer deed overlopen waren uitlatingen van de fractievoorzitter van de VPS, R. Tamminga, bij de discussie over de profiel schets van de nieuwe Commissaris der Koningin. Hij meende dat 'het hoog tijd (werd) dat dit restant liberalisme hier wordt opgeruimd' en dat Groningen 'toch niet voor de eeuwigheid met een liberale Commisaris der Koningin (behoeft) te worden opgescheept'.⁸⁰

De VVD-fractie verbrak hierop de contacten met de VPS, gevolgd door het CDA. Samen met de PvdA vormden zij in oktober 1980 een nieuw college. D66 reageerde verontwaardigd; zij vond dat de PvdA haar in de steek had gelaten. Binnen de VVD-fractie leidde de tussentijdse partnerruil tot hoog oplopende spanningen, omdat een van de twee gedeputeerden het veld moest ruimen. De voorkeur van de fractie ging uit naar T. Meijer, maar de andere liberale gedeputeerde, mevr. J. Hut-de Jonge, weigerde op te stappen. Met pijn en moeite ging de fractie met

haar kandidatuur akkoord.

Het nieuwe college was nauwelijks geïnstalleerd, of Vonhoff volgde Toxopeus op als Commissaris der Koningin. Tevergeefs had D66 gepoogd een claim te leggen op 'Groningen'. Door de Democraten werd Brinkhorst, lid van de Groninger Staten aan het begin van de jaren zeventig, genoemd. Later viel nog de naam van H. Zeevalking, maar uiteindelijk koos minister Wiegel voor de liberaal Vonhoff. Als troost kon D66 diezelfde tijd in Groningen haar eerste burgemeester begroeten: H.H. Apotheker werd benoemd tot eerste burger van Muntendam.

Bij de verkiezingen van 1982 sprak VVD-lijsttrekker Remkes zijn voorkeur uit voor voortzetting van de coalitie met CDA en PvdA. In werkelijkheid was Remkes niet zo van het CDA gediend en bleek hij al vóór de verkiezingen informeel tot overeenstemming te zijn gekomen met de voorzitter van de PvdA-statenfractie R. Vos. Een gedeelde afkeer van het optreden van het CDA vormde de basis voor dit 'Wolthoorn-akkoord', zo genoemd naar het Groninger etablissement waar beide kopstukken met elkaar spraken.⁸¹ Nadat de stembussen gesloten waren, werd D66 erbij betrokken. Een paarse coalitie *avant la lettre* op provinciaal niveau was het gevolg. Remkes en de twee jaar eerder gepasseerde Meijer werden de liberale gedeputeerden.

De samenwerking tussen VVD en PvdA aan het Groninger Martinikerkhof in Groningen bleek duurzaam: anno 1994 maken beide partijen nog altijd deel uit van het college van Gedeputeerde Staten. D66 werd in 1987 overigens ingeruild voor het CDA. Zelfs de voor de Democraten uitstekend verlopen statenverkiezingen van 1991 brachten hun niet terug in het college. Terwijl de PvdA zwaar verloor en de VVD op haar zeven zetels bleef steken, verdrievoudigde het zeteltal van D66 en kwam de partij op negen zetels uit. De coalitie van CDA, PvdA en VVD werd voortgezet. Remkes trad weer aan als gedeputeerde, maar in 1993 maakte hij de overstap naar de landelijke politiek: hij werd lid van de liberale Tweede-Kamerfractie. Vanaf 1978 had Remkes in de stad en maar vooral in de provincie Groningen in belangrijke mate zijn stempel op het liberale beleid gedrukt. Met zijn overgang naar Den Haag verloor de Groninger VVD tot op zekere hoogte haar gezicht.

slot

Aan het begin van de jaren zeventig ondervonden de liberalen in Groningen de wet van de remmende voorsprong. Wat vroeger zo sterk had bijgedragen aan hun machtspositie - de wijdverspreide religieuze vrijzinnigheid in deze provincie -, was in de jaren zeventig in een nadeel verkeerd. Juist vanwege de relatief geringe omvang van het godsdienstige deel van de Groninger bevolking was het groeipotentieel dat landelijk met de ontzuiling en deconfessionalisering voor het liberalisme ontstond, in Groningen veel kleiner. De electorale expansie in deze provincie bleef daardoor achter bij de nationale.

De kwantitatieve voorsprong die de Groninger liberalen op het land hadden, sloeg zo na 1970 om in een achterstand. Door de bank genomen werd de kloof in de jaren zeventig telkens groter. Dit proces stokte vervolgens even, maar zette zich voort aan het begin van de jaren negentig. In diezelfde tijd

kreeg de VVD pas goed te maken met D66. De Democraten, die langzamerhand steeds meer links-liberale trekjes kregen, haalden in 1991 in Groningen plotsklaps de VVD in. In 1994 bleven zij maar weinig achter.

Ondanks de vele verschillen in de politieke constellatie, dringt de vergelijking met het einde van de vorige eeuw zich op. Toen de negentiende eeuw op haar eind liep, traden immers de radicalen en vrijzinnig-democraten naar voren. Hun opmars ging - ook in Groningen - ten koste van de liberalen, die naar de zijkant werden gedrongen - zij het niet voorgoed. In het laatste decennium van de twintigste eeuw biedt Groningen opnieuw het beeld van opkomende vooruitstrevende liberalen. Hun meer behoudende geestverwanten waren zich echter kranig en winnen eveneens, alhoewel hun groeipercentage wat achterblijft. Of de geschiedenis zich inderdaad zal herhalen, is dan ook nog maar de vraag.

noten

1. Jaarverslag 1967 van de VVD-afdeling Groningen. DNPP; archief VVD-afdeling Groningen, no. 9.
2. Dat het zwaartepunt in dit hoofdstuk bij de VVD ligt, hangt mede samen met het feit dat in de periode waarin deze beschouwing tot stand kwam, van D66 geen archivalia voorhanden waren.
3. Zie P. Lucardie en G. Voerman, 'Worstelen met ideologie. Het verhaal van een pragmatische partij', in: *idee*, 12 (1991), 6 (dec.), 19-25.
4. Geciteerd bij Lucardie en Voerman, *op.cit.*, 21.
5. J.J. Godschalk, 'Enige politieke en sociale kenmerken van de oprichters van D66', in: *Acta Politica*, 5 (1969/70), 72. Zeven oprichters kwamen uit de PvdA; negentien waren partijloos.
6. V. Voss, *Beeld van een partij. De documentaire geschiedenis van D'66*, Haarlem, 1981, 58-59.
7. Brief J.F. Scherpenhuizen aan de kamercentrale Groningen, d.d. 17 augustus 1972. DNPP; archief VVD-kamercentrale Groningen, no. 81.
8. Brief P.H.R. Jonker aan J. Koning, d.d. 9 juni 1969. DNPP; archief VVD-afdeling Groningen, no. 28.
9. *De Nederlandse kiezers in 1967*, Amsterdam, 1967, 11-18.
10. *Kiezen in 1967. Eindverslag van het nationaal verkiezingsonderzoek 1967*, Amsterdam, 1977, 254.
11. *Bijlage behorende bij Kiezen in 1967. Eindverslag van het nationaal verkiezingsonderzoek 1967*, Amsterdam, 1977, 68.

12. Jaarverslag 1970 van de VVD-afdeling Groningen. DNPP; archief VVD-afdeling Groningen, no. 9.
13. Jaarverslag 1972 van de secretaris van de VVD. DNPP; collectie jaarverslagen.
14. *Informatiebulletin kamercentrale Groningen*, september 1979.
15. In 1977 deden ARP, CHU en KVP als CDA mee aan de Tweede-Kamerverkiezingen. Pas in 1980 gingen deze partijen geheel samen in het CDA, waarna zij zichzelf ophieven.
16. Jaarverslag 1981 van de kamercentrale Groningen. DNPP; VVD-archief, no. 1275.
17. *Informatiebulletin kamercentrale Groningen*, juni 1981.
18. L. Zwetsloot, 'Het moet wel een beetje spannend blijven', in: *De duiven op de Grote Markt... Ter gelegenheid van het afscheid van Johan Remkes, Gedeputeerde te Groningen van 1982 tot 1993*, Groningen, 1993, 48.
19. Notulen van de vergadering van de Provinciale Propaganda Commissie, d.d. 19 april 1982. DNPP; archief VVD-kamercentrale Groningen, nr. 48.
20. R.A. Koole en G. Voerman, 'Het lidmaatschap van de Nederlandse politieke partijen na 1945', in: *Jaarboek 1985 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1986, 132.
21. Jaarverslag 1982 van de secretaris van de VVD. DNPP; collectie jaarverslagen.
22. Het ledental van de kamercentrale Groningen groeide in de jaren 1973-1977 met 152%. Zie: Notitie inzake een enquête gehouden onder de leden die zich tussen 1 oktober 1976 en 1 januari 1977 hebben aangemeld als lid van de VVD, d.d. januari 1977. DNPP; archief VVD-kamercentrale Groningen, no. 86.
23. *Democraat*, 15 (1982), 1 (feb.), 13.
24. Voor de landelijke VVD bedroeg de organisatiegraad in 1972 3,6% (Groningen: 8,2%); in 1977 6,6% (Groningen: 8,7%); in 1981 6,1% (Groningen: 8,9%); en in 1982 5,3% (Groningen: 8,0%). Zie de betreffende jaarverslagen van de secretaris van de VVD.
25. Zie *Democraat*, 11 (1978), 2 (feb.), 10.
26. Brief van het landelijk secretariaat aan de kamercentrales, d.d. 22 september 1977. DNPP; archief VVD-kamercentrale Groningen, no. 86.

27. Brief van de secretaris van de kamercentrale Groningen aan de afdelingen, d.d. 10 oktober 1970. DNPP; VVD-afdeling Groningen, 51.
28. Verslag vergadering van het bestuur van de afdeling Groningen, d.d. 17 november 1977. DNPP; archief VVD-afdeling Groningen, no. 8.
29. Verslag van de vergadering van het bestuur van de afdeling Groningen, d.d. 25 januari 1978. DNPP; archief VVD-afdeling Groningen, no. 8.
30. *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 december 1985.
31. *De Volkskrant*, 14 oktober 1985.
32. *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 december 1985.
33. Kort verslag van de bijeenkomst van de kamercentrales Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel, Gelderland en Flevoland, d.d. 14 januari 1987. DNPP; archief VVD-kamercentrale Groningen, no. 6.
34. R. Koole, P. Lucardie en G. Voerman, *40 jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie*, Houten, 1988, 157.
35. L. Koeneman, P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 1987. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1987', in: *Jaarboek 1987 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1988, 51.
36. Koeneman, Lucardie en Voerman, *op.cit.*, 52.
37. *Info KC Groningen*, juni 1987.
38. Beknopt verslag van het bezoek van een delegatie van het dagelijks bestuur aan de kamercentrale Groningen, d.d. 11 februari 1987. DNPP; VVD-archief, no. 1292.
39. Jaarverslag 1982 van de kamercentrale Groningen. DNPP; archief VVD-kamercentrale Groningen; no. 10.
40. Brief van het secretariaat van de kamercentrale Groningen aan de afdelingsbesturen, d.d. 6 januari 1982. DNPP; archief VVD-kamercentrale Groningen, no. 21.
41. Zie de jaarverslagen 1986 en 1989 van de secretaris van de VVD. DNPP; collectie jaarverslagen.
42. Notulen van de vergadering van de Provinciale Propaganda Commissie, d.d. 23 november 1988. DNPP; archief VVD-kamercentrale Groningen, no. 50

43. Brief van het dagelijks bestuur van de kamercentrale Groningen aan het dagelijks bestuur van de VVD, d.d. 15 februari 1989. DNPP; archief VVD-kamercentrale Groningen, no. 25.
44. *VVD-info kamercentrale Groningen*, juni 1989.
45. Jaarverslag 1972 van de secretaris van de VVD. DNPP; collectie jaarverslagen.
46. *Informatie & nieuws van de kamercentrale Groningen*, mei 1983.
47. Jaarverslag 1972 van de secretaris van de VVD. DNPP; collectie jaarverslagen.
48. *Informatie en nieuws kamercentrale Groningen*, december 1982.
49. *Informatiebulletin kamercentrale Groningen*, mei 1976.
50. Brief van J. Kamminga aan het hoofdbestuur van de VVD, d.d. 3 maart 1978. DNPP; archief VVD-kamercentrale Groningen, no. 86.
51. *VVD-info kamercentrale Groningen*, maart 1988.
52. Koole, Lucardie en Voerman, *op.cit.*, 159.
53. Verslag vergadering van het bestuur van de afdeling Groningen, d.d. 10 juni 1974. DNPP; VVD-afdeling Groningen, no. 7.
54. Jaarverslag 1978 van de VVD-afdeling Groningen. DNPP; archief VVD-afdeling Groningen, no. 9.
55. Jaarverslag 1974 van de VVD-afdeling Groningen. DNPP; archief VVD-afdeling Groningen, no. 9.
56. *Informatiebulletin Kamercentrale Groningen*, mei 1975.
57. Jaarverslag 1983 van de VVD-kamercentrale Groningen. DNPP; VVD-archief, no. 1275.
58. Notulen van de najaarsvergadering van de kamercentrale Groningen, d.d. 24 november 1966. DNPP; archief VVD-afdeling Groningen, no. 51.
59. Besluitenlijst van de vergadering van de kamercentrales Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel, d.d. 2 juli 1980. DNPP; archief VVD-kamercentrale Groningen, no. 78.
60. Verslag van de vergadering van de kamercentrales Friesland, Groningen, Overijssel en Drenthe, d.d. 4 juni 1981. DNPP; archief VVD-kamercentrale Groningen, no. 78.

61. Kort verslag van de vergadering van de kamercentrales Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel, d.d. 19 september 1984. DNPP; archief VVD-kamercentrale Groningen, no. 6.
62. Brief aan het dagelijks bestuur van de kamercentrale Gelderland, d.d. 7 maart 1980. DNPP; archief VVD-kamercentrale Groningen, no. 78.
63. Kort verslag van de vergadering van de kamercentrales Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel en Gelderland, d.d. 2 april 1985. DNPP; archief VVD-kamercentrale Groningen, no. 6.
64. Kort verslag van het overleg van de kamercentrales Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel, Gelderland en Flevoland, d.d. 10 april 1986. DNPP; archief VVD-kamercentrale Groningen, no. 6.
65. Jaarverslag 1967 van de VVD-kamercentrale Groningen. DNPP; archief VVD-kamercentrale Groningen, no. 10.
66. Brief van het dagelijks bestuur van de kamercentrale Groningen aan de leden van de VVD-fractie in de Tweede Kamer, d.d. 28 april 1983. DNPP; VVD-archief, nr. 1291.
67. Programma VVD-manifestatie 'Het andere Noorden'. DNPP; archief VVD-kamercentrale Groningen, no. 35.
68. Brief van J.W. Remkes aan de heren Bijkersma, Van der Linde en Van der Wijk, d.d. 26 september 1978. DNPP; archief VVD-kamercentrale Groningen, no. 78.
69. Kort verslag van de Commissie Noorden des Lands van de Kamercentrales Groningen, Friesland en Drenthe van de VVD. DNPP; archief VVD-kamercentrale Groningen, no. 74.
70. Jaarverslag 1984 van de VVD-afdeling Groningen. DNPP; VVD-archief, no. 397. Zie verder ook *Informatie & nieuws van de kamercentrale Groningen*, mei 1984.
71. Uitspraak van de kamercentrale Groningen, d.d. 17 oktober 1984.
72. Geciteerd bij Koole, Lucardie en Voerman, *op.cit.*, 147.
73. *VVD-info kamercentrale Groningen*, juni 1987.
74. Brief van Chr.L. Baljé aan het hoofdbestuur van de VVD, d.d. 8 juli 1987. DNPP; archief VVD-kamercentrale Groningen, no. 111.
75. Brief van Chr.L. Baljé aan de secretaris van de kamercentrale Groningen, d.d. 9 september 1987. DNPP; archief VVD-kamercentrale Groningen, no. 111.

76. Notulen van de vergadering van het dagelijks bestuur van de kamercentrale Groningen, d.d. 28 januari 1981. DNPP; archief VVD-kamercentrale Groningen, no. 76.

77. Brief van de kamercentrale en de statenfractie van Groningen aan het hoofdbestuur, d.d. 15 juli 1977. DNPP; archief VVD-kamercentrale Groningen, no. 86.

78. *Nieuwsblad van het Noorden*, 13 maart 1987.

79. *Nieuwsblad van het Noorden*, 14 juni 1974.

80. *Handelingen der Provinciale Staten van Groningen*; vergaderingen van 29 oktober 1980, 19 en 26 november, 8.

81. *Nieuwsblad van het Noorden*, 3 september 1993. Zie ook *VVD-info kamercentrale Groningen*, december 1993.

SLOT

Het Groninger liberalisme onderscheidt zich heden ten dage in weinig meer van de rest van het land - in tegenstelling tot vroeger. In de negentiende eeuw had deze stroming een herkenbaar, specifiek regionaal karakter. Schroor noemt de voortdurende vernieuwing en bijstelling van de beginselen als kenmerkend voor het Groninger liberalisme. Hij wijst daarbij op de universiteit als 'leverancier' van nieuwe ideeën en personen.

Aan deze traditionele Groninger ontvankelijkheid voor politieke vernieuwingsbewegingen kwam in de eerste decennia van de twintigste eeuw een einde. Dit was vooral het gevolg van landelijke ontwikkelingen. De vervanging van het districtenstelsel door het systeem van evenredige vertegenwoordiging en de invoering van het algemeen kiesrecht leidden tot een 'nationalisering' en massificatie van het politieke proces, waarin de regionale eigenheid kopje onder ging. De specifiek-Groninger vrijzinnige inbreng kwam voortaan eigenlijk alleen nog tot uiting in het getal. Dit kenmerk bleef na de oorlog nog enige tijd gehandhaafd, maar na 1970 kwam hieraan ook een einde. Waar in het tijdperk van de ontzuiling vele voormalige confessionele kiezers elders in het land de rijen van de liberalen kwamen versterken, moest men in Groningen zich met veel minder tevreden stellen. De traditionele religieuze vrijzinnigheid in Groningen waarop de politieke vrijzinnigheid goed had gedijde, verkeerde zo in een nadeel: waar relatief weinig confessionelen zijn, valt ook minder van de ontzuiling van deze groep te profiteren.

Zo zijn in de loop van deze eeuw gaandeweg alle karakteristieken van het Groninger liberalisme van weleer verdwenen. Slechts in één opzicht leeft het tijdperk van de liberale dominantie in Groningen nog voort, en wel bij de benoeming van de Commissaris der Koningin. Sinds mensenheugenis valt deze functie aan een liberaal toe. Deze traditie wekte in 1980, bij het vertrek van E.H. Toxopeus, bij sommigen weerstand op. 'Als een overblijfsel uit een prehistorisch tijdperk heeft onze provincie steeds een liberaal als Commissaris der Koningin gehad... Het wordt hoog tijd dat dit restant liberalisme hier wordt opgeruimd... Groningen behoeft toch niet voor de eeuwigheid met een liberale Commissaris der Koningin te worden opgescheept', aldus het statenlid R. Tamminga destijds. Deze kritiek vond echter weinig weerklank: de traditie werd voortgezet met de benoeming van H.J.L. Vonhoff. Anno 1995 sluit hij de rij die begon met de aanstelling van L.G.A. graaf van Limburg Stierum in 1850, anderhalve eeuw geleden...

Tabel 1.

Uitgebrachte stemmen op de Vrijheidsbond/LSP (en voorlopers) en de VDB bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer (TK) en voor de Provinciale Staten (PS) in de provincie Groningen en *landelijk* (in %), 1918-1939

	TK 1918	PS 1919	TK 1922	PS 1923	TK 1925	PS 1927	TK 1929	PS 1931	TK 1933	PS 1935	TK 1937	PS 1939
LU	5,1	9,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>landelijk</i>	6,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
BVL	2,5	2,7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>landelijk</i>	3,8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
EB	3,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>landelijk</i>	3,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
VB/LSP	-	-	9,0	13,5	8,3	11,1	8,0	11,1	6,5	5,9	3,9	6,5
<i>landelijk</i>	-	-	9,3	10,0	8,7	10,1	7,4	9,8	7,0	6,1	4,0	6,1
VDB	15,4	19,8	9,4	11,8	11,6	12,2	11,4	11,3	11,0	8,8	11,2	9,7
<i>landelijk</i>	5,3	6,5	4,6	6,2	6,1	6,3	6,2	5,5	5,1	4,2	5,9	6,6

Bron uitslagen Tweede-Kamerverkiezingen: *Compendium politiek en samenleving*, A1300-32; uitslagen Provinciale Statenverkiezingen: *Nieuwsblad van het Noorden*, 1919-1939.

Tabel 2. Uitgebrachte stemmen op de PvdV en de VVD bij verkiezingen voor de Tweede Kamer (TK) en voor de Provinciale Staten (PS) in de provincie Groningen en *landelijk* (in %), 1946-1966

	TK 1946	PS 1946	TK 1948	PS 1950	TK 1952	PS 1954	TK 1956	PS 1958	TK 1959	PS 1962	TK 1963	PS 1966
Groningen	11,2	10,5	12,0	12,8	12,7	11,4	12,9	15,5	16,0	14,0	13,1	11,9
<i>landelijk</i>	6,4	6,4	7,9	8,5	8,8	8,8	8,8	11,4	12,2	10,0	10,3	10,0

Bron uitslagen Tweede-Kamerverkiezingen: *Compendium politiek en samenleving*, A1300-43; uitslagen Provinciale Statenverkiezingen: *CBS-verkiezingsstatistieken*, 1946-1966.

Tabel 3.

Uitgebrachte stemmen op de VVD en D66 bij verkiezingen voor de Tweede Kamer (TK) en voor de Provinciale Staten (PS) in de provincie Groningen en *landelijk* (in %), 1967-1994

	TK 1967	PS 1970	TK 1971	TK 1972	PS 1974	TK 1977	PS 1978	TK 1981	PS 1982	TK 1982	TK 1986	PS 1987	TK 1989	PS 1991	TK 1994
VVD	12,0	11,9	10,8	11,9	14,6	14,4	14,2	13,4	16,7	16,9	13,5	12,8	11,6	13,3	14,2
<i>landelijk</i>	10,7	12,1	10,3	14,4	19,0	17,9	16,9	17,3	22,2	23,1	17,4	15,5	14,6	15,7	20,0
D66	2,7	4,7	4,1	3,1	1,1	4,4	4,8	8,8	6,8	3,4	5,4	5,9	7,0	15,5	14,1
<i>landelijk</i>	4,5	7,7	6,8	4,2	1,0	5,4	5,2	11,1	8,3	4,3	6,1	6,7	7,9	15,6	15,5

Bron uitslagen Tweede-Kamerverkiezingen: *Compendium politiek en samenleving*, A1300-43; uitslagen Provinciale Statenverkiezingen: *CBS-verkiezingsstatistieken*, 1970-1994.

Verklaring van gebruikte partijafkortingen

ARP - Anti-Revolutionaire Partij
BP - Boerenpartij
BVL - Bond van Vrije Liberalen
CDA - Christen-Democratisch Appèl
CHU - Christelijk-Historische Unie
CPN - Communistische Partij (in) Nederland
D66 - Democraten '66
DP - Democratische Partij
DS'70- Democratisch Socialisten '70
EB - Economische Bond
KVP - Katholieke Volkspartij
LP - Liberale Partij
LSP - Liberale Staatspartij
LU - Liberale Unie
MP - Middenstandspartij
MSL - Middenpartij voor Stad en Land
NMP - Nederlandse Middenstandspartij
NP - Neutrale Partij
NSB - Nationaal-Socialistische Beweging
PB - Plattelanderbond
PvdA - Partij van de Arbeid
PvdV - Partij van de Vrijheid
SDAP - Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
VB - Vrijheidsbond
VDB - Vrijzinnig-Democratische Bond
VVD - Volkspartij voor Vrijheid en Democratie